

79,3
B89

Раҳим Воҳидов

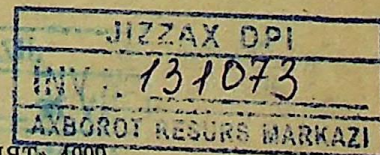
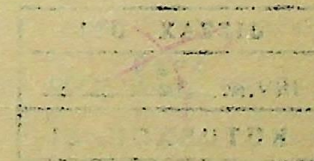
БИС БУЛАТ БА
БУЛАТ БОСУ

79,3
B89

РАҲИМ ВОҲИДОВ

БИЗ БИЛГАН ВА БИЛМАГАН БОБУР

(Адабий ўйлар)

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1999

МУҚАДДИМА

Дорибақога рихлат этган
пок ниятли устозларимнинг
руҳлари шод бўлсин!

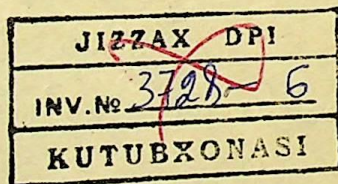
Муаллиф.

Бобур ҳақида узоқ ўйлаб юрдим. Неча карра дафтару қалам олиб, бир нималар ёзмоқчи ҳам бўлдим. Сахро янтоғи алангасини эслатувчи бу уринишларим қанчалик тез «лов» этиб ёнса, шунчалик зудлик ила ғойиб бўларди. Зўрма-зўраки қогоз қоралашни эса жиним ёқтирмайди. Уша чорак аср аввал уйғонган шавқим яна бедор бўлди. Фикримни ҳазрат Бобурнинг пок руҳи чулғаб олди. Яна қаламга илтижо билан термуламан. «Инжиқ» одамнинг қалами ҳам эгасига тортаркан, саркашлик жиловига эрк бера бошлади. Айқаш-уйқаш фикрларим ҳам бир ўзанга бирлашмадилар. Умр эгови — кунлар эса оқиб кета бошлади. Ёз ўз ўрнини қишга бўшатиб ҳам берди. Ер бағрига қор нафаси тегди. Илиқлик ва қировли нафаснинг «жанги» бошланди. Бир-бирига зид бу икки кучнинг даҳмазаси шиддат олди. Ғолибу мағлуб, ҳокиму маҳкумнинг ўрни алмашилиб турарди. Гоҳ бири ханда отса, баъзан иккинчиси шашқатор ёш тўкарди...

Қузатганим манзара мени дадиллантирди. Табиат дафтари ва Мирзо Бобур тақдирида уйғунлик туйдим. Бир лаҳзалик умрини ҳам ана ўша қаҳҳор туйғулар ихтиёрига топшириб қўйган довюрак саркарда, «Элга шоҳ, вале маҳбуба наздида қул» Мирзо Бобурнинг илоҳий нурдан ранг олган меҳрли сиймоси дийдаларимга ўрнашди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур инсон ва адиб, маданият арбоби ва саркарда, эътиқоди бутун тақводор ва шоҳ, ростгўй алабиётшунос ва аламзада ота мақоминда бағоят мураккаб, зиддиятлар тўлқини билан йўғрилган тақдир соҳиби эди. Умр бобида Бобур Мирзони «қисган» Парвардигори карим унга сахий қалб, улкан юрак, сеҳргар қаламу кескир қилич ато этди. Айни иноятлар унинг ҳаёт саҳифаларини нурлантирди, теран моҳият ва маъно бағишлади. Асрлар тўфоню бухронини писанд этмай, инсониятнинг янги-янги авлодлари-

Рисола — истиқлол шарофати. Унда бир мухлис, муҳиб, ўттиз йилдан зиёдроқ давр ичида олий мактабда адабиётдан сабоқ айтган муаллимнинг нотакрор шахс, довюрак саркарда, инжоатли давлат арбоби, нозиктаб шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақидаги тасаввур қузатишлари илмий-бадбий йўсинида умумлаштирилган. Рисола кенг китобхоналар оmmasига мўлжалланган.

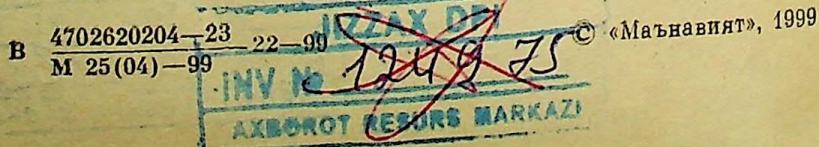

В 89

Воҳидов Р.

Биз билган ва билмаган Бобур: (Адабий ўйлар).—Т.: «Маънавият», 1999.—88 б.

ББК 72.3

га етиб борувчи мангуликни унинг насибасига битиб қўйди. Бобур Мирзонинг мангулик карвони ўз қўнғи-роғини жаранглатиб, итлар тажовузини назарга илмай, ҳамон олға интилмоқда. Йиллар ва йўллар ўтади, бе-завол карвон эса поёни йўқ боқийлик манзили сари интилишда давом этади...

Бобур Мирзо шоир, адиб, шеършунос-адабиётшунос, донишманд фақиҳ (ислом қонуншуноси), тилшунос, та-биатшунос, мантиқ ва риёзиёт илмларидан пухта ха-бардор жамоат арбоби сифатида ўзидан бебаҳо маъна-вий мерос қолдирди. Бошқа одамларниқидан деярли фарқ қилмайдиган мўъжазгина кўксиди шернинг юраги ва журъатини кўтариб ўтган бу мукаррам зот ақл бовар қилмайдиган кашфиётлар билан юзма-юз яшаб ўтди, ўзидан сара маънавий хазина ва ном қолдириш учун курашди. У яхшилик шайдоси эди. Охирги нафаси-гача эзгулик яловини баланд тутди, фарзанди Ҳумоюн Мирзога ҳам шу ҳақда васият қилди...

Кечирувчанлик Бобур Мирзога ато этилган ноёб неъматлардан эди. У ўзига жафо ўтказган, ҳатто, хон-лик қилган, аммо вақти келиб ўша нопоклигини рўйи-рост тан олиб, авф этишини ўтинган мусоҳибларининг гуноҳини кечиб юборган. Ўлмас «Бобурнома» ва Гул-баданбегимнинг «Ҳумоюннома»сидаги беҳисоб лавҳалар шундай қатъий мулоҳаза учун асос беради.

Бобур Мирзо, ҳатто, ўшандай нокас бандаларни рағ-батлантирган, уларга баъзан катта лавозимларни иш-ониб топширган. Дунё азоблари суяк-суягидан ўтиб кетган улуг саркарда қолган умрини тахт ташвишларидан холи, Аградаги ўзи барпо эттирган боғда бадий ижод завқи билан ўтказмоқчи эди. Шу орзу ҳам рўёбга чиқма-ди. Ҳинд саркардаси Иброҳим Лўдийнинг онаси ташаб-бускор бўлиб ичказилган захар, Бобур Мирзонинг ўз ўғли Ҳумоюн Мирзонинг хаста жисми атрофида комил сидқ билан қилган қасами кучини кўрсатди. Унинг то-мирларида оқаётган қон жўшқинликни йўқота бошлади. Хазон япроғи умр гунчаларига соя ташлади. Тонгнинг қутбиди шомнинг турганлиги равшанлаша борди. Зий-рак ва синчков Бобур Мирзо жони ришталарини узмоқ-қа шайланган ажалнинг серпанган қиличига ҳам мар-дона пешвоз чиқди. Ҳуши борида тожу тахтни суюкли тўнғич ўғли Муҳаммад Ҳумоюн Мирзога топширди. Улуг шоирнинг маҳзун юраги сўнги дамларда ҳам ях-шиликни қўмсади. Ўша эзгу туйғу ҳолсиз жисмнинг ўз атрофида умид билан термулаётган жоду кўзларга

охирги нигоҳи бўлиб улашилди. Бор кучини тўплаган шерюрак Бобур Мирзо сафдошу мулозимларига, Ҳумо-юн Мирзога охирги сўзи васиятини айтди. Унинг тарих қаватларида муҳрланиб қолган сўнги нидоси ҳам ях-шилик ҳақида эди. Бобуроша шавқу шиддатли юракда бир-бирига зид икки туйғунинг бақамти келиши, ёнма-ён амал қилиши, эрkning ҳаминша яхшилик тарафида бўлиб келганлиги мўъжиза.

Дарвоқе, ширин калом шоир Бобур Мирзо айни нозикликни нафис бир назокат ила ҳис этган, равон ва рангин мисралари бағрига жо қилиб қолдирган эди:

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ.
Бу замонни нафий қилсам, айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадим ҳаргиз, нетайин, бу замондин яхшилиғ.
Дилраболардин ямонлик келди маҳзун, кўнглума,
Келмади жонимга ҳеч оромижондин яхшилиғ,

Эй кўнгул чун яхшидин кўрдунг ямонлиғ асру қўл,
Эмди кўз тутмоқ, не, яъни ҳар ёмондин яхшилиғ?!
Бари элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар, даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.
Яхшилиғ аҳли жаҳонда истама Бобур каби,
Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ.

Майин куй ва оҳанг қўйнида ўша дарду ҳасрат тўла мисралар фазога таралмоқда. Самовий кенгликлар оша қулоққа урилган қўшиқ руҳимни қамраб олади. Таби-атимда ҳукм сурган беқарорлик тиниқлашади, мағрур бошим беихтиёр эгилади, дунёнинг зил-замбил ташвиш-лари елкаларимни боса бошлайди. Ўз-ўзидан жумбоқли саволлар оқими жисму жонимга синга боради. Бобур Мирзони зор-зор йиғлатган, унинг қалбини ғам-андуҳга макон эттирган дунё, унинг нобакор одамлари гирибо-нидан тутгим келади. Водариг, бунга ҳаддим сиғмайди, аниқроғи, қурбим етмайди, қўлимдан келмайди. Тўл-ғонаман, руҳий изтироблар ўпқонига тушаман. Гойиб-дан равшанлашиб келаётган бир нидо мени ҳам ўз домга тортади. Кўнгил қирғоқлари узра тасалли оҳан-ги эса бошлайди. Беҳисоб зўру зар билан ҳам ёвузлик зарбасига чалинган Бобур Мирзо ҳолатини хаёлан та-саввур қиламан. Менда на унис-ю на буниси бор. Тас-лим йўлини тутайми? Зинҳор, йўқ! Бобур Мирзо енгил-ди, сўнгсиз жисмоний ва руҳий зарбалар олди, аммо

сира таслим бўлмади. Яшашнинг курашли йўлидан тонмади. Улуғ саркарданинг ростгўйлиги, ҳақиқатнинг аччиқ синовларига дош бериши биз учун ҳам ибрат мактабидир...

Бобур Мирзонинг барча асарлари тарих қаватларида қолиб кетса-ю, шу биргина матни кўчирилган шеър авлодлар қўлига етганида ҳам унинг беқиёс салоҳиятидан дарак берарди. Улуғ инсоннинг кўксидан жой олган муштдеккина мўъжизани қалб дея атасам, бу донишманд сиймони чандон камситгандай бўламан. У қалбни эмас, мутасаввифлар таъбири билан айтганда, «олам ичра яна бир оламни»—тубсиз маънавий хазинани бағрида кўтариб юрган. Ўша хазина эса исломий-илоҳий нурдан баҳра олиб турган. Шундан бўлса керак, шоир кечирувчанликни, умид билан яшашни, қачонлардир яхшилик қолиб келишига ишонч туйғусини жонжаҳди ила улуғлайди.

У бошқа бир рубойида:

Ҳар кимки, вафо қилса, вафо топқусидур,

Ҳар кимки, жафо қилса, жафо топқусидур.

Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,

Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур, —

дея ҳукм чиқаради. Айни армонли мисралар бизга ҳам замондошидир. Нурли қилиб яратилган дунёнинг юзига шайтонни лаъини гард қўндиришга уриниб кўрди. Шайтон-ку ёвуз мақсадига эриша олмади, бироқ нур ва зулмат курашининг урфга айланишига боис бўлди. Ҳасадгўйлик Одам Ато фарзандлари вужудида ҳам яшай бошлади. Аслида Бобур Мирзони дилхун қилиб, зор қақшатган ҳам ўшалар эмасми? Дарвоқе, шундай. Ўша жароҳатларнинг зардоблари мана бу мисралар мағзига сингиб кетган бўлса ажаб эмас:

Арбоби ҳасадки, дунёдин дур ўлғай,

Истар севаридин киши маҳжур ўлғай.

Доим кўрайин юзунг аро рағми ҳасуд,

Ҳар ким кўра олмаса, кўзи кўр ўлғай.

Беш юз йилдирки, мазкур сатрларда нақшланган дард холис инсонлар қалбига озор етказиб келади. Бугун ҳам ундан фориг эмасмиз. Разолатга ёндош бандаларнинг Бобур Мирзо ҳукми ила эълон қилинган жазога мустаҳиқ эканликлари шубҳасиздир...

Айримларини тилга олганим нуқталар қалбимни безовта қилдилар, қалам ушлаб, қурбим етгунча ёзиш-

га жазм этдим. Бу борада катта заҳматлар чеккан М. Шайхзода, В. Зоҳидов, П. Шамсиев, В. Абдуллаев, Ҳ. Ёқубов, Н. Маллаев, А. Қаюмов, Б. Валихўжаев, А. Ҳайитметов, С. Азимжонов, Б. Ҳасанов, И. Ҳаққулов, И.Стеблева, Н. Отажонов ва бошқаларнинг ёзмиш асарлари менга мададкор бўлди. Уларга миннатдорчилик билдиришга ва саҳифаларда учровчи хатоларим учун сезгир китобхонлардан узр сўрашга бурчлиман.

МЕН БИЛГАН БОБУР МИРЗО

Ҳинд халқининг улуғ фарзанди, катта давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру Бобур Мирзо ва бобурийларнинг Ҳиндистондаги фаолияти ҳақида тўхталиб, «Бобур — дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ бўлиб, кўп яхши фазилатларга эга бўлган»,—дея баҳо берган эди. Яхшироқ мушоҳада қилиб кўрайлик: Бобур Мирзо ҳинд эли учун босқинчи эди. Иброҳим Лўдийларнинг бобурийларга қарши жанги — ватанпарварлик туйғусининг амалдаги нишонасидир. Бобур Мирзонинг буюклиги шундаки, ана ўша туйғу моҳиятини юракдан ва тўғри ҳис қила олди. Босқинчилик ҳирсини оловлантира эмас, балки сўндира борди. Жаҳолатга эмас, эзгуликка, адолатга зўр берди. Тагжой аҳолининг миллий ғурури, удум ва эътиқодига моневлик қилмади. Имкон қадар вайроналикдан сақланиб, ободонлик йўлини кенгайтирди, муҳташам обида ва боғлар бунёд этишни бошлаб юборди. Унинг охириги нафаси олдидан қилган васиятида айни шу жиҳатлар тажассумини топган эди. Бобурина заковат, у сениб кетган яхшилик уруғи бесамар кетмади. Жавоҳарлаъл Неру битиб қолдирган жумлар ўша ширин ҳосилнинг бир нишонасидир.

Мавжуд анъанага кўра, Бобур Мирзонинг таржимаи ҳоли ҳақида ёзишим керак эди. Юқорида номларини зикр этганим зукко адабиётшунослар бу борада деярли бўшлиқ қолдиришмаган¹. Айниқса, беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг учинчи китобида Бобур Мирзога аталган мақола таянч манбалар заминидан яратилган-

¹ Яна қаранг: Мирзааҳмад Олимов. Ўзбек совет бобуршунослиги тарихидан//Ўзбек тили ва адабиёти. 1989, 3-сон, 3—9-б.; Бабурнаме.—Т.: Главн. ред. узб. энцикл., 1993, стр. 5—26.

лиги, Ўзбекистон, Афғонистону Ҳиндистонда айни мавзуга доир ҳукмрон фикрларни умумлаштирганлиги билан диққатни тортади¹. Менинг қўлимда мавжуд қарашларга ҳисса бўлиб қўшиладиган маълумотлар мавжуд эмас.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг:

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай,—

дея қилган таъкидлари камини учун ҳамниша раҳнамо-дир. Дарвоқе, мен бобуршуносликка янгилик қўшниш иддаоси билан ҳам қалам сураётганим йўқ. Улуғ шоир ва адиб меросининг бир муҳлиси сифатида мен уни қандай тушунаман? Муаллим мақомида толиби илмларга ўз тасаввуримдаги Бобур Мирзони қандай етказаман? қабилдаги саволларга жавоб айтиш қўлингиздаги фаслнинг бош мақсад ва вазифасидир. Айтилган ният талаб ва табиатидан келиб чиқиб, мазкур саҳифаларни савол-жавоблар асосида тузишни маъқул кўрдим.

Саволлар менинг ўзим томонимдан ўйлаб топилган эмас. Улар йиллар давомида йиғилган. Машгулотларим жараёнида, мактабларда ўтган учрашувларда талабалар ёзиб беришган. Турли ҳажм ва кўринишдаги ушбу қоғозчаларда битилган бу сўровларнинг остида барча аниқликлар ифодасини топгани йўқ. Бирини сана бўлса, бошқасида савол берувчининг исми-шарифи аксини топмаган. Аҳволнинг бундай тус олиши ўрта бир йўл танлашни тақозо қилди. Қоғозлардаги битикларда ифода-аланган моҳият муҳимлигини инобатга олиб, улардан ному санасиз (яъни савол берувчининг исми-шарифи, манзили, сўроқ берилган вақтсиз) фойдаланишни маъқул кўрдим. Айрим ўринларда аниқликка ҳам риоя қилдим.

Баъзи масалалар хусусида бугун ҳамма гапиради, ёзади. Аммо 6—7 йил олдин журъат етишмасди. Шундай бўлишга қарамай, баъзи мулоҳазалар ўртага ташланган. Жавоблар қадрини сақлаш мақсадида ўша қабилдаги саволларнинг эгаси ва санаси кўрсатилди. Жонсиз қоғозлар ортида турганларнинг ҳаммаси толиби илмлар. Масаланинг бу жиҳатини жавобларда ифодалашга ҳаракат қилдим.

Яна бир гап. Саволлар анчагина. Уларнинг ҳаммаси ҳам жиддий мазмун касб этмайди. Саралаш жараёнида имкон қадар баҳс талаб сўроқларни муҳокама мавзуи сифатида танлаш маъқулроқ кўринди.

Савол: Бобур «Бобурнома»да отаси ҳақида: «Каптархонадан учиб шунқор бўлди»,—деб маълумот беради. Баъзи бир маълумотларга қараганда, Умаршайх Мирзога каптархонада суиқасд уюштирилган. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи маълумот берганми?

Жавоб: Айни воқеалар Бобур Мирзонинг тақдирида ўчмас из қолдирган 1494 йилда содир бўлган. «Бобурнома»нинг ilk саҳифалари ана ўша йилларда кечган муҳим тарихий, ижтимоий-сиёсий, адабий воқеалар тафсилотини баён этиш билан очилади. Қимматли асар муаллифи гапни Фарғона вилояти ва унга тобе жойлар ҳақидаги ихчам, ишончли мулоҳазалар билан бошлайди. Сўнгга отаси Умаршайх Мирзонинг шаклу шамойили, феъл-атвори, шажараси хусусида фикр юритади. Ўша ёзишмалар давомида мана бу жумлалар ҳам мавжуд: «... Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўл-лук эдиким, Аҳси қўргони баланд жар устида воқиз бўлбтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба кун рамазон ойининг тўртида Умаршайх Мирзо жардин кабутар ва кабутархона билан учуб, шунқор бўлди. Уттуз тўққуз ёшар эрди» («Бобурнома»,—Т., 1960, 64-б. Бундан кейинги мисолларнинг ҳам шў китобдан келтирилишини ҳисобга олиб, саҳифаларни матн охирида, қавсда кўрсатиш билан чекланамиз).

Умаршайх Мирзо фожияси ҳақида «Бобурнома»нинг бошқа саҳифаларида маълумотлар йўқ. Суиқасд ҳақида эса лом-мим ҳам дейилмайди. Аммо ўша кезларда кечган сиёсий воқеалар хусусида Бобур Мирзонинг қайдлари бор. Аслида Умаршайх Мирзонинг «шунқор бўлиши» Фарғона вилоятининг осмонида уруш булутлари қалқиб юрган таҳликали дақиқаларда содир бўлган. Тошканд ҳукмдори Султон Маҳмудхон (Бобур Мирзонинг тоғаси), Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад Мирзо (Бобур Мирзонинг амакиси) тил бириктириб, Фарғона вилоятига қарши юриш бошлайдилар. «Бобурнома»да бундай ҳаракатнинг сабаби сифатида «Умаршайх Мирзонинг бадомолиғидин мутаазарр»лик (63-б.) кўрсатилади. Ҳар ҳолда шунча вақт мустаҳкам турган кабутархонанинг тасодифий учиб кетиши сирли ҳодисадир. Яна бир ҳақиқатни ҳам эътибордан узоқлаштирмаслик лозим. Ҳамма даврларда ҳам тахт ларзада эди. Уни ўз

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 3-жилд.—Т.; Фан, 1978, 42—88-б.; Р. Воҳидов. Навоий барҳаёт. — Т., 1992, 41—46-б.

тасарруфига олмоқчи бўлганлар ё пинҳона, ёхуд ошкора ҳаракат қилганлар. Умаршайх Мирзо тақдирин ҳам бу жараёндан холи эмас эди. У ҳақда яна аниқроқ қўнимга келмоқ учун эса тарихий ҳужжатлар бағрига жиддийроқ разм солмоқ, ҳар бир чигилининг ечимини эринмай изламоқ лозим.

Савол: Айрим адабиётларда Бобур мўғуллар империясининг асосчиси дейилади. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасининг ўтган йил сонларидан бирида эълон қилинган мақолада бу фикр инкор қилинади. Сиз бунга нима дейсиз?

Жавоб: Сиз тарих фанлари доктори Илёс Ҳошимовнинг «Бобурийлар тарихи — уммон» мақоласига шама қилаяпсиз. Чиндан ҳам зикри ўтган мақола «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасининг 1993 йил 14 май сонидида эълон қилинди. Унинг марказида битта бош масала — «буюк мўғул империяси» атрофидаги баҳслар туради. Мен ҳам мақола муаллифининг нуқтаи назарини қўллаб-қувватлайман.

Дарҳақиқат, Бобур Мирзонинг 1519—1526 йилларда олиб борган шиддатли жанглари туфайли Ҳиндистон қўлга кiritилган эди. Улуғ саркардага Ҳиндистон султони Иброҳим Лўдий ва Малва рожаси Рано Сангонинг мағлубияти Ҳиндистоннинг забт этилишини тайин этган ва бобурийлар ҳукмронлиги бошланган эди. Мазкур сулоланинг охириги авлодлари 1856 йилга қадар Ҳинд мулкида даврон сурдилар. Бас, шундай экан, буюк мўғул ҳукмронлиги ҳақида эмас, балки бобурийлар сулоласи салтанати хусусида гапириш тарихий адолатга рост келади. Бироқ буни мўғуллар салтанати тарзида тилга олувчилар ҳам бутунлай беасос эмаслар.

Тарихдан маълумки, Соҳибқирон Амир Темури Чингизхон авлодига мансуб Сарой Мулкхонимга (Бибиҳоним) уйланиб, мўғуллар ишончини қозонди ва «кўрагон» (хоннинг куёви) унвонига сазовор бўлди¹. Соҳибқирон Амир Темурдан кейин унинг барча эркак авлодлари бу анъанага риоя қилдилар ва уларнинг битта хотинлари чингизий хонимлардан эди. Айни ҳаётий ҳодиса темурийлар номига «кўрагонийлар» унвонининг қўшилишига сабаб бўлди. Ҳатто, Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзо ҳам ўзининг юлдузшунослик илмига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган машҳур асарини «Зичи жадиди Кўрагоний» тарзида атаиди.

¹ Ўзбек энциклопедияси. 11-жилд.—Т., 1978, 39-б.

Мазкур удум Умаршайх Мирзони ҳам четлаб ўтмаган. Унинг ҳам биринчи хотини чингизий санамлардан эди ва шу никоҳдан Бобур Мирзо туғилган. «Бобурнома»да бу ҳақда аниқ қайдлар ёзиб қолдирилган. Жумладан, Умаршайх Мирзо авлоди тафсилотида аталган саҳифаларда шундай жумлалар кўзга ташланади: «Уч ўғул, беш қиз Мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ мен Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим. Менинг онам Қутлуг Нигорхоним эди... Бори қизларидин улуғ Хонзодабегим эди, менинг бирла бир туққон эрди, мендин беш ёш улуғ эрди» (66-б.). Бобур Мирзо маълумотларини давом эттирар экан, отасининг барча хотинларини бир-бир тилга олади. Шу муносабат билан ўз онаси ва унинг аслу насаби хусусида кенг ва аниқ далилларни келтиради. Тан олмоқ керак, бу ҳам бобурина жасорат. Бошқа ижодкорларимизнинг таржимаи ҳолларида шундай маълумотни учратмаймиз. Жумладан, Ҳазрат Алишер Навоий ҳам ўз волидаи муҳтарамалари ҳақида ёзиб қолдирмаганлар.

Бобур Мирзонинг ўша маълумотларидан парча кўчириш фойдадан холи эмас: «...Қутлуг Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди. Юнусхон ибн Шерали Ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизир Хожакхон ибн Туғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғахон ибн Дувахон ибн Бароқхон ибн Ёсун Тува ибн Мутуғон ибн Чигатойхон ибн Чингизхон» (67-б.).

Мақсад анча равшанлашди. Бобур Мирзонинг она томонидан шажара илдизи Чингизхонга бориб уланар экан. Аммо масаланинг бундай тус олиши уни мўғул фарзанди дейишга асос бермайди. Чунки унинг жисму жонини Соҳибқирон Амир Темури қони ҳаракатга келтирган, ўша руҳ унга куч-қудрат бағишлаган. Бобур Мирзо ўзининг туркий халққа мансублиги, шу забонда асарлар яратиш неъматини ато этилганлиги билан дилдидан фахр этарди. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, тарихшуносликда бу масалага бефарқ қаралган эмас.

Икки фикр ва улар ўртасидаги баҳс неча йиллар давомида амал қилиб келди. Шундай хулосани миллий тарихчи олимларимизнинг илмий изланишлари хусусида ҳам айтиш мумкин. 60—70-йиллардаёқ республикамызда вужудга келган илмий ишларда «бобурийлар сулоласи» тарзида ёзиш ҳукмронлик қилди. Ўзбек қомусининг иккинчи жилдида эса (Т., 1972, 287—295-б.) мавзуга доир қатъий ва қизиқарли хулосалар ўртага ташланди.

Профессор И. Хошимов ана ўша қарашларни жузъий тўлдиришлар билан ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилган.

Савол: Бобур ва Алишер Навоийнинг деярли бир даврда яшаб, лекин бир-бири билан учрашмаганлиги аниқ маълумотми? Бунга сабаб нима деб ўйлайсиз?

Жавоб: Аввало тарихий манзаранинг бундай тус олиши ажаблантирадиган ҳолат эмас. Икки таниқли инсон, шоир ёхуд адиб бир давлат, ҳатто, каттароқ бир шаҳарда яшаб, бир-бирдан беҳабар қолиши мумкин. Бу гап, хусусан, XV—XVI асрларга кўпроқ тааллуқлидир. Даврий матбуот, оммавий ахборот воситалари бўлмаган бир шароитда аниқ ҳолат ҳеч қандай шубҳа тугдирмайди.

Алишер Навоий ва Бобур Мирзо эса батамом бошқа-бошқа давлатларда истиқомат қилишган. Алишер Навоий умрининг охириги йиллари Хуросон давлатининг пойтахти Ҳирот билан узвий боғлиқ эди. Бобур Мирзо эса Мовароуннаҳру Фарғонада фаолият кўрсатди. Анча кексайиб қолган буюк мутафаккир Алишер Навоий навқирон Бобур Мирзони илк бор саркарда ва подшо сифатида таниган.

Уларнинг дастлабки ғойибона учрашувлари 1500 йилда мактуб орқали содир бўлган эди. Бу ҳақда Бобур Мирзо «Бобурнома»нинг 1500—1501 йиллар воқеалари баёни берилган саҳифаларида қуйидагиларни ёзади: «Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди» (142-б.).

Бобур Мирзога Самарқандни қамалдан халос қилиш, Шайбонийхон зарбасини енгиш насиб этмади ва у иккинчи марта шаҳарни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди. Шу тариқа бу икки тарихий шахс ўртасида боғланиши мумкин бўлган инсоний ва ижодий муносабат ришталари мангуга узилди. Чунки кўп ўтмай, Алишер Навоий фоний дунё билан видолашди. Лекин Бобур Мирзо ўзининг бу катта замондоши тақдири билан қизиқишни давом эттирди.

«Бобурнома»да 1506—1507-йилларда кечган тарихий-сиёсий воқеалар тафсилотини ёзган асар муаллифи учун қулай бир вазият вужудга келди. Темурийларнинг Шайбонийхонга қарши ягона қўшинини тузиш ҳақидаги Бобур Мирзонинг неча йиллар олдин ўртага ташлаган таклифи Ҳусайн Бойқаро Мирзога маъқул келди. Аниқ-

роғи, шу фикрга қайтишни тарихий-сиёсий вазиятнинг ўзи тақозо қилиб қолди. Темурийларнинг ягона душмани хавфини тобора яқиндан ҳис қила бошлаган Ҳусайн Бойқаро Бобур Мирзони Ҳиротга таклиф қилди. Бироқ бу учрашув Султон Ҳусайн Бойқаро вафоти туфайли қутилган тарихий натижани бермади ва Шайбонийхон хавфи таҳликаси Хуросон давлатини ҳам қоплади. Масаланинг бундай фожеий тус олганлигидаёқ қатъи назар, Бобур Мирзога Ҳиротда бўлиш, Алишер Навоий муборак қабрини тавоф қилиш, унинг салмоқдор ижодий мероси билан яқиндан танишиш насиб этди.

Ана шу ҳақда «Бобурнома»нинг эслатилган давр воқеалари баёнига аталган саҳифаларида ўқиймиз: «Тоғласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйлариини тайин қилдилар. Ҳиридан чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим» (262-б.). Аниқ йилларда мазкур табаррук гўшада ҳали Алишер Навоийнинг руҳи яшарди. Улуғ шоирнинг қатор сафдошу давradoшлари, мулозимлари ҳаёт эдилар. Унинг катта кутубхонасидан улуғ шоирнинг нафаси уфуриб турарди. Бобур Мирзо тақдир яратиб берган бу қулайликлардан унумли фойдалана олди. Шунинг учун унинг Алишер Навоий ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари ишончли ва катта илмий қизиқиш уйғотади. Шундай қилиб давр тақозоси ва айтиб ўтилган сабабларга кўра Алишер Навоий ва Бобур Мирзонинг юзма-юз учрашувлари содир бўлган эмас. Улар ўртасида бир марта ёзишманинг амалга ошганлиги тарихий ҳақиқатдир.

Савол: Раҳим Мусулмонқуловнинг «Ёшлик» журнаlining 1988 йил 11-сонига босилган «Ҳажрий Бобур эмасми?» мақоласининг таржимони Нусратулла Жумаев: «Бобур Мирзонинг ўзи арузга бағишлаб ёзган рисоласига муайян ном қўймагани туфайли уни тадқиқотчилар турлича, чунончи, «Мухтасар», «Муфассал», «Илм ул-аруз», «Рисолаи аруз» тарзида номладилар»,—деб ёзган. Нима учун Бобур ўз рисоласига ўзи ном қўймаган?

Жавоб: Саволда иккита мунозарали нуқта мавжуд. Унинг биринчиси — Ҳажрий Бобур Мирзонинг иккинчи таҳаллуси сифатида тақдим этилишидир. Мен бу ҳақда «Навоий барҳаёт» рисоламда (Т., «Фан», 1991, 45—46-б.) фикр юритган эдим. Энди саволнинг иккинчи қисмига қайтадиган бўлсам, Нусратулла Жумаев у қадар ҳақ эмас. Чунки зикри ўтган китобда муаллиф-

нинг ўз ишоралари мавжуд. Назарий китобнинг икки ўрнида Бобур Мирзо уни «Мухтасар» тарзида тилга олади. Мана ўша ишоралар: «Шеър аҳли орасида шойиъ вазнларда устоддин оз ашъор келтурулган бу Мухтасар бу васила билан фусаҳо назарига манзур ва шуаро тилига мазкур бўлғай». Яна: «Чун бу Мухтасар сафарда баёзга борди, ул муносиб билан мусофир масойилини битилди» (Мухтасар.—Т., Фан, 1971, 6-6). Фикримча, асар муаллифининг бундай қатъий таъкидини инобатга олмаслик унчалик маъқул эмас.

Аслида Бобур Мирзо кейинчалик адабиётшунослик томонидан «Бобурнома» тарзида юритила бошлаган шоҳ асарини ҳам қатъий бир нөм билан атаган эмас. Асар матни ва шоир шеърларида у «Вақоеъ» номи билан эсланади. Мана бу рубойда ўшандай ҳолат ҳукмрон:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу «Вақоеъ»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

Бобур Мирзонинг шеършунослик баҳсига қаратилган бу «Мухтасар» асари «сафарда баёзга кирган». Яъни бугун аксарият адабиётшуносларимиз томонидан «Рисолаи аруз» тарзида эътироф қилинаётган асар Бобур Мирзонинг Ҳиндистонга сиёсий юришларда бўлган пайтида, аниқроғи, 1521—1522-йилларда ёзиб тугатилган. Аввало бу буюк инсоннинг қалбу тафаккурига қойил қолмай иложимиз йўқ. Негаки, олдинда кутилмаган тасодифлар, қонли жанглар турарди. Бир дайди ўқ ёхуд бехосдан чопилган қилич тақдирни ҳал этиши табиий эди. Ҳаёт тўфону суронлари обу оташида роса тобланган улуғ саркарда буни яхши ҳис этарди. Шундай бўлишига қарамай, у ҳам бадий ва ҳам илмий ижод билан машғул бўлишга вақт топади. Айниқса, аруз баҳси, шу соҳада ўқилган асарлар муаллифлари билан мунозараларга киришиб, ўз нуқтаи назарини ўтказишнинг назокатли йўллари топиш фақат Бобур Мирзонинг қўлидан келарди.

Энди асарнинг адабиётшуносликдаги атамаларига қайтсак, уларнинг барчаси муаллиф томонидан бажарилган иш моҳиятини ифодаловчи номлардир. Мухтасар — ихчам, қисқа талқин каби маъноларни англатади. Масала ойдин, муаллиф ўз ижодий изланишлари маҳсулига ўта хокисорлик билан разм ташлайди. Муфассал—мухтасарнинг зидди, бафуржа шарҳу талқинни анг-

латади. Профессор Н. Маллаев кейинги номни, шубҳасиз, ўтмиш муаллифларининг асарларида учратган. «Илм ул-аруз», «Рисолаи аруз» ҳам ўшалар сирасига киради. Бу номни рус шарқшунос олимаси И. В. Стеблева илмий муомалага киритди, десак хато бўлмас. Чунки олима 70-йиллар бошида китобнинг факсимил—сурат нусхасини Москвада айни ўша сарлавҳа билан чоп эттирди.

Асар мазмун-моҳиятини англатишда кейинги ном маъқулроқ. Чунки «Мухтасар» ёки «Муфассал» деган номлардан асарнинг қайси масалага бағишланганлигини илғаб олиш қийин. Бу қўшимча шарҳу изоҳларга муҳтож. Масаланинг ана шу жиҳати инобатга олинганидан бўлса керак, асар «Рисолаи аруз» деган номда оммалашиб кетди. Ҳатто, бу асар устида махсус тадқиқот олиб бориб, уни «Мухтасар» (Т., Фан, 1971) номи билан нашр эттирган адабиётшунос Саидбек Ҳасанов ҳам илмий рисоласида «Рисолаи аруз»ни қўллади¹. Худди «Бобурнома»да бўлганидек, мазкур асар номи ҳам давр талаблари тақозосига кўра янги атама билан машҳур бўлди. Аммо моҳият ҳамон ўша-ўша. Унинг мазмунига озор етказишга ҳеч кимнинг ҳадди сизмайди. Алқисса, фарзандга ота томонидан қўйилган ном борлигини инкор қилиш ярамайди. Бола табиатини ўзида мужассам этган, тенгдошлар берган қўшимча номнинг шуҳрат топганлиги эса рост.

Савол: Баъзи адабиётларда «Бобур», бошқаларида «Бобир» деб юритилади. Қайсиси тўғри ва нима учун?

Жавоб: Заҳириддин Муҳаммад Бобур илмий-адабий жамоатчиликка кўпроқ шоир, адиб, адабиётшунос, забардаст саркарда, журъатли давлат арбоби, нозиктаъб жамоат, маданият ва руҳоният ҳомийси сифатида машҳурдир. Ҳаммаси бўлиб қирқ етти йилгина (1483—1530) яшаш насиб этган бир инсонга шунча фазилату салоҳият қирраларини намойиш қилиш муяссар бўлганлигининг ўзи ундаги юксак илоҳий марҳамат ва иноятдан сўзлайди. «Бобур».—Заҳириддин Муҳаммаднинг адабий тахаллуси. Араб тилидан олинган бу сўзнинг ўзаги «бобр» бўлиб, «йўлбарс»ни англатади. Ҳайвонот оламида йўлбарс зоҳирий кўркемлиги, ботиний қудрати ва журъати билан ажралиб туради. Заҳириддин Муҳаммадга ундаги ана ўша фазилатлар хуш келади. Шундан бўлса керак, у бобр—Бобур сўзини ўз асарларида та-

¹ Қаранг: С. Ҳасанов. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асарини, Т., Фан, 1981.

халлус вазифасида қўллайди. Айни уриниши билан у ўз табиатидаги яна бир ноёб жиҳатни ошкор қилишга эришади. Йўлбарс қувват ва ҳайвонот дунёсидаги мақоми жиҳатидан шердан кейинги ўринда туради. Бобур ана шу табиий ҳақиқатни кичик бир уриниш — тахаллус танлаш билан бадий ижод оламига кўчирди.

Ҳазрат Алишер Навоий шеърят мулкининг Шери бўлсалар, Заҳриддин Муҳаммад Бобур унинг Йўлбарсидир. Бундай тантилиқ, ҳалоллик, адолат ва журъатга фақат тан бериш мумкин. Дарвоқе, XV асрнинг феврал туркий халқлар адабий-маданий ҳаёти учун икки буюк истеъдод соҳибини туҳфа этганлиги билан қимматлидир. Улардан бири 9 ва иккинчиси эса 14 февралда ёруғ дунёга кўз очган.

Бири назокату сеҳрли қалами ила «икки дарё ёқасидаги халқни якқалам» қилган бўлса, иккинчиси йўлбарсона қудрат, журъат ва қиличи, нафосатга тўла қалби билан мулки Афғону Ҳиндни ўз тасарруфига олди. Уч юзга яқин йигити билан Самарқанд шаҳри қалъасига ҳужум қилиб, уни илк бор қўлга киритиш билан ўзидаги жасорат қирраларини кўрсатган Бобур адабий ижод ва адабиётшуносликка доир нодир яратмалари билан қалбий назокат ва нафосатини ҳам намойиш қила олди.

Бобурдан улкан маънавий мерос қолганлиги рост. Афғонистону Ҳиндистонда тартиб берилган шеърӣ девонлар (тўпламлар), «Бобурнома», «Рисолаи аруз», «Хатти Бобурий», «Волидия», «Мубаййин», илми мусиқа ва ҳарбга доир рисоалар ўттиз олти йилга яқин умрини давлат ва тахт ташвишлари билан ўтказган инсон мўъжизавий қаламининг туҳфаларидир.

Бобур шунча ташвиш-тарадудлари билан бир қаторда меҳру шафқати баланд ота эди. Тақдир унга йигирма нафар фарзанд ато этди. Дарахт шохларидаги барча куртаклар мевага айланмаганидек, Бобур Мирзонинг ҳамма фарзандлари ҳам отанинг кўзи очиқлигида балоғат ёшини кўрмадилар. Уларнинг ўн уч нафарини тупроққа топширишга тўғри келди. Бир қалбнинг шунча изтироб билан юзма-юз келиши ва айюбона сабру бардош ила унутишининг ўзи бир мактабдир. Бобур Мирзога Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо, Комрон Мирзо, Мирзо Аскарӣ, Мирзо Ҳиндол, Гулрангбегим, Гулчеҳрабегим, Гулбаданбегим каби бир-биридан ширин фарзандларни вояга етказишгина насиб қилди. Ушалар туфайли Ҳин-

дистонда асосланган Бобурийлар сулоласининг салтанати уч юз йилдан зиёдроқ яшади.

Бобур Мирзо шахси, унга муносабат эидиятли бўлгани сингари бу ноёб истеъдод соҳибининг адабий тахаллуси ҳам баҳсу мунозаралар майдонига айланиб келди. Тожик ва рус шарқшунослари араб ёзувидаги бу сўзни «Бобур», «Бабир» шаклида кириллда ёздилар. Ўзбек адабиётшунослигида «Бобир» қўлланиб келинди. Бундай хилма-хилликнинг бош сабаби араб алифбосида сўз ўртасида келадиган унли товушларнинг ёзувда ўз аксини топмаслигидир. Мазкур қоида фақат Қуръони карим учун дахлсиз ҳисобланади. Бу илоҳий китобда унлилар ўрнига зер, забар, пеш каби махсус белгилар қўлланилади.

Таниқли адабиётшунос олим, ЎзР ФА мухбир аъзоси Б. Валихўжаев «Ўзбек адабиёти тарихи» 3-жилди учун Бобур ҳақида ёзган мақоласида биринчилардан бўлиб илмий-адабий жамоатчилик эътиборини мавжуд хилма-хилликка қаратди. Профессор А. Абдуғафуров 1983 йилда айни шу масалада махсус мақола билан чиқиш қилди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати ҳафтаномасида» (18 март, 12-сон) босилган ушбу мақола кўпчилик назарига тушди ва ўшандан бошлаб ҳассос шоир тахаллусини «Бобур» ҳамда «Бобир» шаклида ёзиш давом этмоқда.

Мазкур масалада ягона қўнимга келолмаганимиз ижобий ҳолат эмас. Адабий тахаллуснинг икки хилда ёзилиши унинг мазмунига таъсир кўрсатмаса-да, мохият борица сақлангани ҳолда, оҳанг озор топади. Айрим мисолларга мурожаат қилайлик:

Шеъринг эшитур фикрини Бобур қилди
Не фикри хушу яхши, тасаввур қилди
Кўзни ёруқ айлади саводи бирла
Мазмуни била қулоқни пурдур қилди.

Ушбу рубойда оҳангдошликни тайин этган «тасаввур», «пурдур» сўзлари «Бобир» эмас, «Бобур» деб ёзишни тақозо қилади. «У» ўрнида «и»нинг ёзилиши жарангдорликдаги сакталиқни вужудга келтиради. Хуллас, бундай чалкашлиқларга нуқта қўймоқ ва яқрагликка эришмоқ Бобур Мирзо руҳи олдидаги муқаддас бурчимиздир.

Савол: Бобур нима учун вафотидан олдин ўзининг жасадини Қобула лафз этишларини сўраган?

Жавоб: Бундай басиятлар тасодифий ҳолат эмас.

Халқимизда шундай удум мавжуд. Ҳаётда бор бўлгани учун бадий адабиётга ҳам кўчган. Масалан, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида жаҳонгир шоҳ ўлиmidан олдин ўз жасадини Македонияга олиб бориб дафн этишларини васият қилади. Шунингдек, тирик одамнинг ўзига мақбара қурдириб қўйиши, дафндан кейин ўтказиладиган маъракаларнинг олдиндан берилиши урфиятда учрайди. Албатта, бундай уринишлар ўз изоҳ ва сабабларига эгаллиги табиийдир. Дафн учун жойни олдиндан белгилаш замирида ҳам маълум мақсадлар ётади. Ушалардан энг асосийси Ватан, киндик қони томган муқаддас тупроққа садоқат туйғусидир. Яна ота-она, қавму қариндошлар хилхонасида улар билан ёнма-ён мангу оромда ётиш орзуси ҳам ўшандай васиятлар учун асос бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур васиятининг бир учи ҳам ўша анъанавий удумларимиз билан боғлиқ. Улуғ шоир ва саркарда Андижон ёхуд Самарқандда, аждодлар замини ва қаторида бўлишни жуда-жуда истарди. Аммо бунинг иложи йўқ эди. Чунки бу юртларда яшаш ва давр-даврон суриш унга насиб қилмади.

Адабиётимиз, ҳатто, жаҳон адабиёти тарихида ҳам бетакрор сиймолардан бўлган бу улуғ инсоннинг ўлими ҳам ўзига хос тарихга эга. Бу ҳақда «Бобурнома»да ва Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида қизиқарли лавҳалар ёзиб қолдирилган. «Вақоъ» — «Бобурнома»нинг илова саҳифаларида қайд этилишича, 1530 йилда тахт вориси Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо Санбалда истиқомат қилаётганда у ерни обу ҳавоси ва суви ёқмагани сабабли хасталикка чалинади. Табибларнинг саъй-ҳаракатлари натижа бермагач, Бобур Мирзога хабар берадилар.

Шоҳнинг фармони билан шаҳзода сув йўли орқали Деҳлига келтирилади. Бу ерда ҳам муолажанинг самараси кўринмайди. Мир Абулқосим бошлиқ бир гуруҳ мулозимлар энг қимматбаҳо садақа Ҳумоюн Мирзо жонига оро кириши мумкинлиги ва Иброҳим Лўдий билан бўлган жангларда қўлга киритилган Кўҳи Нур олмоси тасаддуқ қилишга арзигулик тўхфа эканлигини айтдилар.

Ҳамиша шиддат ва курашчанлик руҳи билан яшаган, қатъият ва ростгўйликни турмуш тарзига айлантирган Бобур Мирзога мулозимлар маслаҳати хуш келмайди. Ушандан кейинги тафсилотлар ҳақида «Бобурнома»да бундай ёзилади: «Менинг кўнглумга келдиким,

Муҳаммад Ҳумоюннинг мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсин» (489-б.). Бобур Мирзонинг бундай қатъий қарори суҳбатда ҳозир бўлган мулозимларни ҳайратга солади. Улар Бобурни бундай қарордан қайтаришга уриниб кўрадилар. Аммо ҳеч қачон адолатли аҳдидан чекинмаган Бобур Мирзо бу гал ҳам шундай қилади. Гулбаданбегимнинг шаҳодатига кўра, Ҳумоюн Мирзо ҳолсиз ётган хонага кирган аламзада падари бузруквор унинг атрофидан уч карра айланиб, Парвардигорга: «Эй Худо, жон керак бўлса, мен — Бобурдурман, менинг жонимни олгин, Ҳумоюнга сиҳхат бергин», — деб муножот қилади. Айни манзара «Бобурнома»да қуйидагича акс эттирилган: «Ушал ҳолатга кириб, уч қатла бошини ўргулиб, дедимким, мен кўтардим ҳар не дардинг бор. Ушал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳхат бўлуб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим» (489-б.). Дарҳақиқат, Худога илтижо қилаётган пайтдаёқ баданида иситма сезган Бобур Мирзо ўз дуосининг ижобатга ўтганига қаттиқ ишонади. Бундай манзара унинг руҳий ҳолатига жиддий таъсир кўрсатиб, жисмоний заифликни кучайтиради. Оёққа турган валиаҳд ўғли Ҳумоюн Мирзога тахтни топширади ва васиятларини қилади. Ана ўша воқеалардан кўп ўтмай, Бобур Мирзо вафот этади ва Аграда ўзи барпо қилган боғда дафн қилинади.

XVI аср 30-йилларининг охирига келиб васият бажо келтирилади. Улуғ инсоннинг муборак хоки Кобулга, ўзи бунёд эттирган муҳташам боққа кўчирилади. Бундай савобли иш бошида унинг суюкли хотинларидан Биби Муборика туради. У подшоҳ вафотидан тўққиз йил кейин Аграда келиб, эрининг хокини Кобулга кўчиради. Кейинчалик набираларидан Шоҳ Жаҳон қабр ёнида кичик бир масжид қурдирган бўлса, Жаҳонгир Мирзо мармар сағана кўтариб, тошга тарих ёздириш билан улуғ боболари руҳини шод қилдилар. Шоҳи Кобул тепалигида жойлашган боғдан Памғон тоғи ва Чордих пастекислигининг манзаралари бутун боблиғи билан кўзга ташланиб туради. Алқисса, умр бўйи Ватан соғинчи изтиробларини қалбида асраган шоҳ ва шоир Бобур Мирзо абадий уйқу учун ҳам суронли табиатига мос суронли жойни танлади.

Савол: Заҳириддин Муҳаммад Бобур нега ўз Ватанини қўмсаб яшага мажбур бўлди?

Жавоб: Чунки шоҳ Бобурнинг пешонасига Ватанида

давр-даврон суриш бахтини азал котиблари раво кўрмаганлар. Шундан бўлса керак, ўн етти ёшли Бобур Мирзо ҳаётининг сарсон-саргардонлик палласи бошланди. У 1496—1512 йиллар давомида уч марта Самарқанд тахтини қўлга киритди. 1512 йилда саккиз ой Самарқандда салтанат сурди. Аммо тахтни ортиқ тутиб туришнинг имкони бўлмади. Самарқанд орзуси баланд келиб, Андижон, пойтахт Фарғона тахти ҳам бой берилди. Имкони бор амаки ва тоғалар умидли ёш Бобур Мирзога кўмак беришдан ҳадиксираб, унинг кучсизланиши йўлларини изладилар. Ўша лаҳзалар унинг юрагига дард бўлиб кирди ва армонли сатрларга кўчиб, авлодларига мерос қолди.

Диёру ёрдин Бобур жафоу жавр кўп кўрди,
Хуш улким ёрдин қатъ айлабон тарки диёр этса.

Бобур Мирзо шеъриятида Ватан соғинчи ва ҳижрон изтироблари энг кўп назарга ташланадиган туйғулardир. Шундан бўлса керак, айрим тадқиқотчилар «Ҳажрий» Бобурнинг иккинчи таҳаллуси деган фикрга урғу бераётирлар. Ватанни унда туриб ардоқлаш билан уни йўқотиб севиш ўртасида еру осмонча тафовут борлиги аён. Бобур Мирзо қалб нидолари мағзини теранроқ чақмоқ учун иккинчи ҳолатни лоақал тасаввур қилиб кўрмоқ лозим бўлади. Бобур Мирзо жисман Ватандан узилган бўлса-да, у руҳан Ватан билан яшаб ўтди. Қачонлардир она юртга қайтиш учқуни унинг қалбида сўниш билган эмас. Фикримизга даҳо шоирнинг мана бу сатрлари гувоҳдир:

Беқайдмену хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.
Кобулда иқомат этти Бобур, дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен.

Фикримизча, ушбу рубоий Бобур Мирзо ижодининг 1512 йилга қадар бўлган даврига тааллуқли. Чунки у ҳали бу йилларда Мовароуннаҳрдан буткул кўнгил узмаган эди. Учинчи юришнинг муваффақиятсизлиги унинг ширин орзуларини чил-парчин қилди. Шундан кейин унинг юрагида ўз сарҳадларини Ҳиндистонга қараб кенгайтириш орзуси макон тутди. Баъзан шоир мисрала-рида умидсизликнинг кўзга ташланиши ҳам ўша мураккаб руҳий исёнларнинг мевасидир.

Туз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур,
Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Сарриштайн айшдин кўнгулни зинҳор
Ўз, оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Барча уринишлари зое кетган шоир ўлим тўшагидаги сўнгги нафасида ҳам юртининг бир тилим қовунини қўмсаб, охиқ кўз билан фоний дунё билан видолашган. Юрт ва юртдошлар дийдори бу жаҳонгашта Ватан фидойиси учун ҳамон қиёмат қарзидир.

Истиқлол шарофати туфайли Бобур Мирзо шахси ва маънавий олами қасрида ҳам хуш ҳаволар эсди. Зугум ва зўравонлик чекинди. Улуғ шоир ва саркарда ҳақида эркин гапириш бизга насиб қилди. Бу борадаги армонлар ушала бошлади. Буюк давлат ва маънавият арбоби таваллудининг 510 йиллик тўйи тантаналари бу йўлдаги улкан умидли қадамдир. Шу муносабат билан Андижонда унинг ҳайбатли ҳайкали ўрнатилди. Юксакда, от устида ўтирган бу зоти мукаррам она юрт жамолига суқланиб, тўйиб-тўйиб боқиш шарафига эришди. Юртдошлари азим бир боғ барпо қилиб, унинг бир гўшасида Бобур Мирзонинг рамзий қабрини ўрнатдилар. Аслига қайтган (тупроқдан бунёд бўлиб, тупроққа айланган!) шоир муқаддас Ватан бағрида эркаланиб ором олмоқда. Суронли ҳаётини эзгуликка бахшида этган инсонга унинг нашидаси икки чандон бўлиб қайтди.

Савол: Бобур нима учун икки тилда ижод қилмаган?

Жавоб: Қайси ва нечта тилда ижод қилиш ҳар бир шоирнинг хоҳишига ҳамда тил билиш имкониятларига боғлиқ. Бобур Мирзо ҳам ана шу ҳуқуқдан фойдаланган ва баъзан форсийда ҳам байтлар битиб юборган. Улардан айримлари «Бобурнома»да ёзиб қолдирилган. Жумладан, 1499—1500 йиллар воқеалари баёни қисмида мана бу байтни учратамиз:

Ҳар кас чун ман харобу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму бепарво мабод (132-б.).

Таъкидлаш ждиз, бу байт шоир ижоди учун катта аҳамият касб этади. Чунки ўша йиллари Бобур Мирзо тақдирида бадий ижод эндигина ўзини кўрсата бошлаган ва «ул маҳаллар бирор байт, иккирор байт форсидин айтур» замонлари эди. Масала равшан, Бобур Мирзо илк ижодий машқларини форсийда бошлаб, туркийда камолотга эриштирган. Шубҳасиз, шоир вақт-вақти билан форсийда ҳам қаламини чархлаб турган.

Зуллisonайнликнинг асосини тил билиш маҳорати ташкил этади. Бу масалада она табиат унга саховат

кўрсатган. У форс ва араб тилларини чуқур билган. Хожа Аҳрор Валийнинг «Волидня» асарини форсийдан шеър ила туркийга ўгирганлиги, «Мубаййин» асарида қўлланган арабий сўзларнинг кўплиги унинг бу борадаги катта салоҳиятидан сўзлайди. Манбаларда Бобур Мирзонинг форсий шеърларидан намуналар келтирилади. Аммо айтилганларнинг барчаси уни зуллистонайн ижодкор, дея қатъий айтиш ҳуқуқини бермайди. Чунки ўша мерос унча катта эмас ва форс-тожик адабиёти хазинасига муҳим ҳисса бўлиб қўшила олмайди. Аслини олганда, ўтмишда шеършуносликка бағишлаб ёзилган илмий асарларда «зуллистонайнлик» адабий ҳодиса ва санъат маъноларида қўлланилади. Адабий ҳодиса маъносидаги зуллистонайнлики Алишер Навоийга нисбатан қўллаш жоиз. Чунки буюк мутафаккир соҳир қалами билан битиб қолдирган ўн уч минг мисрага яқин маънавий мерос бир умрга татигулик бўлишдан ташқари, форс-тожик адабиёти равнақиға катта ҳисса бўлиб қўшила олади. Адабий санъат маъносидаги зуллистонайнлик ширу шакар шеърлар битиш, вақт-вақти билан ўзга тилда алоҳида асарлар яратиш каби кўринишларда намоён бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг айни жабҳадаги фаолиятини иккинчи йўналишга киритиш мақсадга мувофиқдир.

Савол: Заҳириддин Муҳаммад Бобурни ўта тушкун руҳдаги шоир, уни ўқиш хавфли деганлар ҳам бўлган. Бунга сиз қандай қарайсиз?

Жавоб: Жўн қилиб айтадиган бўлсам, ёмон қарайман. Аммо Бобур Мирзо шахсига номуносиб муомала унда тушкунлик, гўшанишинликка даъват устунлик қилгани учун эмас. Чунки фикҳ илмидан, ислом асосларидан пишиқ хабардор бўлган Бобур Мирзонинг бундай йўлдан бориши асло мумкин эмас эди. Бунинг сабаблари эса аён. Исло узлатга чекинишни хушламайди ва у ҳаракатдаги диндир. Айрим асарларда кўзга ташланадиган гўшанишинлик ҳақидаги гаплар батамом бошқа нарса ва уни узлатга чекиниш маъносида қабул қилиш сира-сира ярамайди. Далил сифатида Ҳадиси шарифдаги «Сендин ҳаракат — мендин баракат»ни эслаш kifоядир.

Бобур Мирзонинг бошига маломат тошларини ёғдирган бош сабаб унинг шоҳ ва «босқинчи» эканлигидир. Асримизнинг 80-йилларида республикаимиз мафкураси бошида турган тарихшунос олима хонимнинг ташаббуси билан авж олган ҳужумларнинг замирида ҳам айни ўша

жиҳатлар ётарди. Тарихий ҳақиқатдан кўз юмиш адолатдан эмас. Ҳақ бугунми, эртами бўйини кўрсатиб қўяди. Шунинг учун уни ўз вақтида рўйирост айтиб қўйиш панд бермайди.

Бобур Мирзо фаришта эмас. Тарихий шахс сифатида мураккаб, кескин зиддиятларга тўла ҳаёт йўлини бошидан кечирган, Афғонистону Ҳиндистон учун босқинчилик урушлари олиб боргани рост. Аммо ана шулар қаторида Бобур Мирзо беҳисоб савоб ишларни амалга оширганки, бугун ўшалар ҳақида «ёзилган ва мазлум» халқларнинг ўзлари зўр қониқиш билан гапирмоқдалар. Шу ўринда Ҳиндистонлик олим Муни Лаълнинг «Бобур» асарида нхчам бир парчани кўчириш жоиздир: «...У ҳамма нарсасага жасорат ва ҳалоллик ила эришди. Буюк мағлубиятлари устига буюк ғалабалар иморатини қура олди. Ёшликда кўрган омадсизликлари ўрнига кейинчалик улур омадлар унга ёр бўлди. Ниҳоят у Ҳиндистон тарихида илгари ҳеч кўрилмаган буюк салтанатга асос солди. Бобурнинг буюклиги ана шу мезонлар ила ўлчанади» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990, 19 октябрь). Бобур ва бобурийлар бунёд этган боғлару меъморий обидалар Афғонистон ва Ҳиндистон қиёфасидаги нурли нуқталардир. Худди шундай гапни улар қолдирган маънавий хазина ҳақида ҳам айтиш мумкин. Бобур Мирзодан бизга етиб келган маънавий мероснинг ўзи уни ҳамма гуноҳлардан поклаб, савоблар оламида устивор ўрнаштириб қўяди.

Савол: Бобурнинг «Кўрмагай эрдим жамоли олам аро кошки» мисраси билан бошланадиган ғазали Алишер Навоийнинг «Кошки» радифли ғазалига татаббу сифатида битилганми? Бобурнинг ўзи бу ҳақда ёзмаганми?

Жавоб: Чиндан ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур тўпламларида шундай ғазал бор. Унинг матлаъ ва мақтаини келтирамиз:

Кўрмагай эрдим жамоли олам аро кошки,
Бўлмагай эрдим бори оламга расво кошки.
Ихтиёр эт ўзга иш, Бобурки ҳосил бўлмагай,
Ишқу васлу айш ила ишратдин илло, кошки.

Парча келтирган ғазал дарҳақиқат Алишер Навоийнинг:

Очмагай эрдинг жамоли олам аро кошки,
Солмагай эрдинг бори оламга гавго кошки,—

матлаъли ғазали таъсирида ёзилган. Шеърнинг дунёга

келишида адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг самараси яққол намоёндр. XV асрнинг 70-йилларидан бошлаб Алишер Навоий асарларига жавоб айтиш, пайравлик қилиш қутлугъ анъанага айланди. Бобур Мирзонинг парча келтирганимиз ғазали ҳам ўша йўлнинг давоми ҳисобланади. Бу икки ижодкорнинг ўзаро адабий алоқага киришуви учун эса барча омиллар мавжуд эди. Уларнинг анчаси ҳақида юқорида айtilди. Аён нарсани яна қайта баён қилишга на ҳожат, дейди доно халқимиз. Модомики шундай экан, бу ўринда Бобур Мирзонинг алоҳида таъкидига умидвор бўлиш учун ҳеч қандай зарурат йўқ. Зеро, Бобур Мирзо бу ишни асло қилмаган бўлур эрди. Алишер Навоийнинг «Девони Фоний»даги ҳар бир ғазалдан олдин қўйилган сарлавҳалари учун бу тўпламдаги аксарият шеърларнинг Бобур Мирзо мазамматигалигини хотирга олишнинг ўзи кифоядир.

Савол: Ҳозир сиз нақшбандия оқими ҳақида фикр юритдингиз. Нега шу вақтгача ана шу оқимга муносабат турлича бўлиб келди. Нега Баҳоуддин ҳазратларига муносабат ёмон эди? Бунинг сабаблари фақат турғунликка бориб-тақаладимиз? Нега кўп адабиётшунослар бу масалага беэътибор эдилар?

Жавоб: Савол ичра саволнинг қўйилиб келиши ижобий ҳодиса. Бедор, куйинчак қалблар бор экан, эзгулик, адолат яшайди. Энди нақшбандия ва унинг асосчиси тақдирига қайтайлик. Ҳозир ҳам бу масалада ҳамманинг фикри бир хил дейиш қийин. Бугун биз бу масалада қутилган илмий натижаларга эриша олдик деёлмайман. Қон-қонимизга сингиб кетган шиорбозлик ва маъракадан маъракага қадар жимжитлик ҳамон давом этмоқда. Биз ҳали юзада қалқиб юрибмиз. Оқим остидаги жунбушли тўлқинга бугун ҳам тишимиз тузуккина ўтаётгани йўқ.

Даҳрийлик ҳақида жар солган банда бугун дин тариҳидан сабоқ айтади. Қизил империя ҳақида ҳамду сано айтган биродаримиз художўйлик даъвосини асослаш учун уч-тўрт ҳадисни тилида айлантиради. Сабаблар кўп. Бунда турғунлик ва ўзимизнинг ҳам ҳиссамиз бор.

Биринчи катта йўқотиш араб ёзувидан жудо бўлишимиз эди. Бу ёзувсиз манбанинг ёнига бориб бўлмайди. Ислом тарихи, Қуръони Каримдан беҳабарлик бизни эзиб келди. Маданий меросга шўроларча муносабат кишанлари дард бўлса, бундай беҳабарлик чипқон эди. Ана ўша таянч омилларсиз адабиётимиз тарихи, тари-

қат хусусида ёзганларимиз ёлғондан фарқ қилмайди. Айтилган дардлардан айримлари бир ўзанга бирлашиб, маънавий илдизларимизни қурита ва чирита борди. Уларнинг соғ қолган қисми истиқлол шарофати ила жоңланаётир.

Ҳар кимнинг ўзи билган ва тушунган соҳаси билан машғул бўлгани маъқул. Фан тармоқларининг ҳозирги тараққиёти қомусийлигини ҳазм этмоғи қийин. Бу гапни адабиётшуносликка нисбатан ҳам ишлатиш мумкин. Даврдан даврга сакраб юриш кўпинча панд беради. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, «икки қайиқ учини тутган фарқдир». Айтилганлардан каминанинг нуқтан назари ойдишлади, деб ўйлайман.

Яна аниқроқ қилиб айтадиган бўлсам, ҳамма адабиётшуносларнинг тасаввуф ва унинг бир шохчаси — нақшбандия майдонига ёпирилиб кириши шарт эмас. Фикримча, манба билан ишлай оладиган мутахассисларнинг бу жабҳада жавлон уришлари, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ёзиб қолдирган маълумотлар ўрамидан чиқиб, асл қатламга мурожаат этишлари лозим. Қайтариқлардан иборат этиб кўп ёзгандан кўра, мавзу томирларидан озиқланган оз, жиддий ишлар ёзилса, фанимиз ҳам, тариқат ҳам манфаат топади.

Савол: Бобур ижодида риндона ва тасаввуфона ғоялар учрайдими?

Жавоб: Учрамаслиги мумкин эмас. XV асрда Мовароуннаҳру Хуросонда маънавий арбоб сифатида донг таратган эшон Хожа Аҳрор Валий этагини маҳкам тутган инсоннинг тасаввуфдан четда қолишига ақл бовар қилмайди. Эслатилган даврда фаолият кўрсатган барча теурийлар қаторида Бобур Мирзо ҳам Хожага улкан ихлос қўйган эди. «Бобурнома»даги талай завқли лавҳалар бизнинг ҳулосамизни тасдиқлайди. Қуйида ўшалардан бирини кўздан кечирайлик:

«Ушул фурсат ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, Ҳазрати Хожа Убайдулла келмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар... Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб, андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Турки дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ушул неча кунда ўқ Самарқандни олдим» (139-б.). Мазкур парча «Бобурнома»нинг 1500—1501 йиллар воқеалари баёнига доир саҳифаларидан олинди.

Бобур Мирзо танг аҳволга тушганда Хожанинг му-

борак руҳи унга ҳамроҳлик кўрсатиб, қўллаган. Кўр-
яписки, муаллиф Самарқанднинг қайта қўлга кири-
тилишини ана ўша ғойибона учрашувга боғлаб талқин
қилаётир. Илоҳиётга, пиру муридлар мададига ишонган
буюк шахснинг тариқатга нигоҳи равшан. Иккинчидан,
Бобур Мирзо нафақат ўзи, балки фарзандлари таби-
атига ҳам илоҳий руҳ, нақшбандия арбобларига инеба-
тан юксак эътиқод туйғусининг сингдирилишига алоҳида
аҳамият беради.

Айтилганлар нуқтан назаридан унинг ардоқли ўғли
Комрон Мирзога ёзган мактубидаги мана бу жумлалар
бағоят аҳамиятлидир: «...Таҳсие ул қурси шабистони-
нинг шамъи анваридур, аё гулистонининг андалиби
суханвари Хожа Убайдуллоҳим, имдо қилибтурлар,
то ғоят бу ишларни (нг) давлати ул азизларнинг ҳим-
матидиндур. Ул силсиланинг мурид ва асҳоби подшоҳ-
зода деб сенга келсалар, зинҳор акром ва эъзозларини
маръий тутиб, аларнинг борисида тақсир қилмағайсан.
Аларким, ишқ бобинда бўлурлар, севарларнинг итини
ҳам севарлар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати»,
1990 йил, 19 октябрь, 4-б.)

Бобуршоҳ ўз тақдиридаги барча бахтиёр дамларни
Хожа Убайдулла иршоди шарофати деб билишидан
ташқари, фарзандлари диққатини ҳам ўша ҳақиқатга
жалб этади. Ишқ аҳлининг мақоми баланд. Айни жаб-
ҳада комилликка эришган улўғ зотларнинг обрў-эътибо-
ри юксак бўлиши лозимлиги ўз-ўзидан аён. Бироқ ўша-
лар ҳалқасидаги муридлар, ҳатто табаррук оstonала-
рини тавоф қилиб, бош қўювчи итлари ҳам айрича
эъзозга сазовордирлар. Ана шундай адолатли қўнимга
келишнинг ўзи Бобур Мирзонинг бетакрор маънавий-
руҳий олаmidан далолатдир.

Ринд—бадий адабиётнинг фаол тимеолларидан бири.
Унинг жисмида ҳаётсеварлик қони жўш уради. Ринд-
нинг зоҳири маломатга сазовор, аммо унинг ботини мус-
таҳкам, унга дарз етказишнинг имкони йўқ. Ринд ва
зоҳид табиатида яқинлик билан бирга зиддият ҳам
мавжуд. Зухд аҳлининг ҳаракатлари замирида жаннат
тамаъси бор. Ринд учун эътиқод қисмат. У умидворлик-
дан йироқ. Нариги дунёга даъват этган Парвардигорнинг
ўзи у ёғини ҳал қилади. Риндона, риндлик эса маслак,
яна аниқроқ айтадиган бўлсак, тариқат. Тариқат таби-
ати ринднинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқади. Маслак
йўлини тутганлар зухдни кўз-кўз қилишга ҳайрихоҳ
эмаслар. Тақво шуҳрат, обрў-эътибор майдони эмас.

Гўшанишинлик ҳам маъқул келмайди. Ҳаётга ишқ ва
ишқ изтиробларидан завқланиш риндларга хуш кела-
ди. Ҳофиз шеъриятида ана шу аломатлар беҳад кўп
бўлганидан Алишер Навоийни асир этган. Шунинг учун
улўғ ўзбек шоири «Ринди Шероз»нинг икки юз қирққа
яқин шеърларига жавобия айтди. Риндлик ва нақшбан-
дия қарашларида ўхшашликлар кўп. Шундан бўлса
керак, айрим зийрак қаламкашларда ана шу икки шўх
жилга бир оқимга қуйилади. Бобораҳим Машраб шеъ-
риятида бунини ёрқин кўриш мумкин. Бобур Мирзо шеъ-
риятида нақшбандия аломатлари баланд. Юқорида
кўрдик. Унинг жисмида шоҳлик ва дарвишлик ўртасида
жиддий руҳий курашлар қескин давом этган. Шоҳ Бо-
бурдан дарвиш Бобур устуи келган пайтлар бўлиб тур-
ган. Хусусан, умр поёнида голиблик иккинчи туйғу та-
рафида эди. «Бобурнома» ва «Хумоюннома»даги ишора-
лар шундан хабар беради. Фикҳ илми билимдони Бобур
Мирзонинг бу жабҳадаги донишмандлиги фақат «Му-
баййин»га кўчди, десак тўғри бўлмайди. Унинг ҳаёт йў-
лида ҳам ёрқин зиннинг шуъласи ҳар қадамда сезилиб
туради. Айни ботиний маърифат улўғ шоир ва адибнинг
қалб фарзанди бадий яратмалари йўлида ҳам кучли
шамчироғ бўлиб хизмат қилди. Мана бу рубойларга
эътибор қилайлик:

Эй ёр, сенинг васлинг (г) а етмак мушқил,
Фархунда ҳадисингни эшитмак мушқил.
Ишқингни дағи бартараф етмак мушқил,
Бошни олибон ҳар сари кетмак мушқил.

Келдим санга юз умид била, эй моҳ,
Лекин ёндим юзингни кўрмай, юз оҳ.
Ҳамсуҳбату ҳамроҳни нетай бу йўлда,
Дардинг манга ҳам суҳбату ишқинг ҳамроҳ.

Заковатли шоирнинг мазкур шеърларидаги мазмунни
истанг самога уланг, хоҳланг ерга олиб тушинг. Ҳар
икки ҳолатда ҳам бош моҳият — ишқ ва сидқ, ишқ ва
дард, ишқ ва садоқат, ишқ ва ишонч каби юксак туй-
ғуларнинг оҳори сақланади. Ошиқнинг маъшуқа дарди
ва васлига етмоқ илинжидан ўзга ташвиш ва таралдуди
йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Бобур Мирзонинг қал-
бида ёнган ишқ алангаси уни сира тарк этмаган. Тўғри,
у комил муслим бўлгани ҳолда шариатнинг барча та-
лабларига риоя қила олмади. Шаробга ружу қўйган
пайтлари, маъжун кайфи билан дилига таскин берган

дамлари бўлди, дилбар санамлар тортиқ қилинган пайтларида шаҳвоний нафсан ғолиб кела олмади. Лекин шу билан бир қаторда у ўша гуноҳларидан комил сadoқат билан тавба ҳам қилди. Умри вафо қилганида у дарвишона турмуш тарзига ўтиб, тавба-тазарруъ билан яшармиди?!

Савол: Маълумки, Бобур ғазалчиликда қофия қондаларидан чекинган. Ҳазрат Навоий Атоий ғазали ҳақида «қофиясида айбғинаси бор», деганлар. Навоий Бобурнинг бу хил ижодига қандай баҳо берган бўлур эди?

Жавоб: Аввало, саволда андак чалкашлик бор. Икки ижодкорнинг қофияга муносабати бир хил ҳодиса эмас. Иккинчидан, тарихий далилни нотўғри қўллаш, маълум мақсадга зўрма-зўраки хизмат қилдириш ярамайди. Алишер Навоийнинг Атоийга доир танқиди унинг бутун ижодига тегишли эмас, балки биргина байтига дахлдор.

Ул санамки сув яқосинда паридек ўлтурур,
Ғояти нозиклигини сув била ютса бўлур.

Ушбу байтнинг тапданиши тасодифий эмас. Кўчирганимиз мисралар Атоийнинг шоҳ байтлари сирасига киради. Шунинг учун Алишер Навоийга маъқул тушган. Улуғ ўзбек шоирининг «Мажолис ун-нафонс»ида бу байт муносабати билан айтган мулоҳазасини танқид маъносиди қабул қилиш эса нораво. Чунки Алишер Навоийнинг ўша жумласи замирида истак оҳанги баланд. Шундай шоҳ байтнинг қофиядош сўзлари тўқ бўлганда, яъни ўзакларда оҳангдошлик бўлганда, нуран аъло нур бўлур эрди, дейдилар Ҳазрат. Бобур Мирзо шеър-иятида кузатиладиган ҳодиса бутунлай бошқа нарса. Бобур Мирзонинг айрим ғазалларида Шарқ ғазалиётидаги анъанавий қофия тартибидан чекинниш ҳолатлари кузатилади деган фикрни сиз бошқача қабул қилгансиз. Холбуки, бундай уриниш нуқсон саналмайди. Адабиёт даргоҳи поклик билан бирга эркинликни ёқтиради.

Эрк ва ижодийлик ҳам шуаронинг қанотидир. Бобур Мирзога булар қундай равшан эди. Ҳамма масалада ўз йўлига эга улуғ шоир ғазал бобида ҳам ўзини эркин тутган ва «кўнгли тилаган муроди»га интилган. Буни улуғ шоирнинг қуйидаги ғазали мисолида аниқроқ кўриш мумкин.

Келтурса юз балони ўшал бевафо манга,
Келсун, агар юзумни эвурсам, бало манга
Нетгаймен, ул рафиқ билаким, қилур басе —

Меҳру вафо рақибга, жавру жафо манга.
Бегона бўлса ақл мени телбадин, не тонг,
Чун бўлди ул пари сифатим ошно манга.
Оҳу ёшимдин ортадурур заъф, эй табиб,
Билдим, ярашмас эмди бу obu ҳаво манга.
Дардим кўруб муолажада зоеъ этма умр,
Ким, жонда дарди ишқдурур бедаво манга.
То ёр кимни истару кўнглина ким ёқар,
Ташвиши бежиҳатдурур охир санга, манга.
Бобур, бўлубтурур ики кўзум йўлида тўрт,
Келса не бўлди қошима бир-бир манга, манга.

Айтганларимиз Бобур Мирзонинг ана шу йўналишдаги ғазалларига тегишли. Бунда шаклий-мантикий жиҳатдан нуқсон йўқ. Мазмун талабидан келиб чиқадиган ўзинга хос қофия тартибини қўллаш санъати бор. Бобур Мирзо қофия илмидан махсус сабоқ олган ва бадний ижод амалиётида ўша илм талабларига риоя қилган катта шеършунос-олим шоирдир. Аслини олганда бугун қофия, аруз, умуман, адабиёт назариясига доир берадиган билимларимиз жуда жўн. Тушунчаларимиз ҳам ўша донрадан чиқа олмайди. Тожик адабиётшуноси Баҳром Сирус юз йилга яқин умрининг катта қисмини форс-тожик адабиётида қофия илмини ўрганишга сарфлади. Олим шу мавзуда икки махсус китоб чоп эттирди¹. Унинг кузатишларига кўра, қофия санъатининг икки юздан зиёд кўриниши ва ҳар бир шаклнинг ўз атама-лари мавжуд экан. Алишер Навоий қофия илмини Абдурахмон Жомий «қошида ўқубмен», деганда ҳайрон бўлганман. Тўғри, баъзан «қофия» араб тили қоидалари маъносиди ҳам қўлланган. Аммо Алишер Навоий истилоҳнинг ўз мазмунини — адабиётшуносликка тегишли жиҳатини кўзда тутди. Мисралар охирида оҳангдошликни таъмин этувчи сўзларни ўрганиш учун шунча даҳмазами?—деган ақида бўлган менда. Баҳром Сирус китобларидан кейин кўзим очилди.

Ҳазрат Алишер Навоийга Бобур Мирзонинг шеърларини мириқиб ўқиш насиб этганда шундай забардаст туркигўй шоирнинг дунёга келганидан беҳад завқу шавққа тўлган бўлур эдилар. Бунга шубҳам йўқ.

Савол: Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома»си ҳақида маълумот берсангиз?

¹ Баҳром Сирус. Қофия дар назми тоҷик.—Сталинобод, 1955; Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик.—Душанбе, 1972.

Жавоб: Саволингиз беҳад қамровли. Мухтасар жавоб беришга ҳаракат қиламан. Гулбаданбегим Бобур Мирзонинг ҳаёт офатларидан эмин қолган қизларидан бири. Замонаси талаблари доирасида яхши муаллимлар қўлида таълим ва тарбия олган. Бобур Мирзонинг бошқа фарзандлари табиатида бўлгани каби Гулбаданбегим жисмида ҳам ижодкорлик қони жўш урган. Уни кўпроқ акаси Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо даври воқеалари қизиқтирган ва шу заминда «Ҳумоюннома» дунёга келган. «Ҳумоюннома»да «Бобурнома»нинг кучли ижодий таъсири сезилади. Бироқ адабий-илмий савия нуқтаи назаридан Гулбаданбегим ўз асарини отасининг соҳир қалам билан туҳфа этган нодир ҳазинаси даражасига кўтара олмаган. Изоҳлари эса аён. Бундан қатъи назар, «Ҳумоюннома» XVI аср биринчи ярми ҳаётини, хусусан, Бобур Мирзо Ҳиндистонда асослаган давлатни мустаҳкамлаш йўлидаги курашлар тарихини ўрганишда қимматли манба вазифасини ўтайди. «Ҳумоюннома» Бобур Мирзо ҳаётининг охири кунлари манзараларининг ёритиш билан бошланади. Ўша воқеаларнинг бевосита шоҳиди бўлган Гулбаданбегимнинг ёзишмалари бобуршунослик учун катта илмий қиммат касб этади. Бобур Мирзо юксак назокатли инсон сифатида кўнгилчан, меҳр-шафқатли шахс эди. «Ҳумоюннома»даги жуда кўп лавҳалар шундай хулосага келиш учун асос беради. Айтилганларга қаноат ҳосил қилиш учун асардан бир лавҳа кўчириш фойдадан холи эмас: «Рано Санго билан жанг бўлди. Худонинг инояти билан подшо ғалаба қозондилар ва ғозий бўлдилар. Рано Сангонинг фатҳидан бир йил ўтгач, онам — Моҳимбегим (Ҳумоюн Мирзонинг онаси) Кобулдан Ҳиндистонга жўнадилар. Мен ҳам подшо дадамни кўргани у киши билан бирга бордим. Онам кўлга етганларида подшо ҳазратлари уч отлиқ маҳофа юбордилар... Подшо дадам ҳазратлари то от келтиргунларича сабр қилмай, пиёда йўлга тушиб, Нинча Моҳим уйлари олдида биз билан учрашдилар. Онам отдан тушмоқчи бўлдилар, лекин подшо дадам қўймасдан ўзлари онамнинг отлари жиловидан ушлаб, ўз уйларига етгунча пиёда кетдилар...» (Ҳумоюннома.—Т., Фан, 1959, 35-б.). Кўчирганимиз парчадаги манзара Бобур Мирзо рубойларидан бирида ифодаланган лавҳани хотирга келтиради.

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълага мен қулдурмен,

Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале санга қулдурмен,—

деб ёзган эди. Рубойидаги Гулу Булбул, Шуъла-ю Парвона, Шоҳу Гадоларга юзаки қараб, ҳаётини ошиқу маъшуқаларининг ўхшатишлари сифатида шарҳлаш мумкин. Аслида мазкур мажозий тимсоллар тасаввуф мулкидир. Масаланинг заминий жилосини инобатга оладиган бўлсак, Бобур Мирзо фақат езмаган, балки нақшбандиянинг илм ва амал, ишқ ва амал хусусидаги қатъий талабларини адо этишга ҳам ҳаракат қилган.

Асарнинг асосини Ҳумоюннинг салтанати билан алоқадор зиддиятли воқеалар ташкил қилади. Гулбаданбегим ака-ука Ҳумоюн Мирзо ва Комрон Мирзолар ўртасида кечган аламли лавҳаларга урғу бериш билан ўз дардларини ҳам тўкиб солади. Комрон Мирзони тоғу тахт ҳирси ўз домига тортмаганда, у адабиётимизга бугунгидан чандон салмоқли маънавий мерос қолдирган бўлур эди. Асарнинг мавжуд нусхалари Ҳумоюн Мирзо билан тахт талашган, укаси Ҳиндол Мирзонинг шаҳид бўлишига гуноҳкор Комрон Мирзо кўзларига подшо аканинг фармони билан мил тортилиши фожеаси билан якунланади.

Бобур Мирзо вафотидан бир неча лаҳза олдин валиаҳднинг қулоқларига қуйидаги сўзларни шивирлаб, васият қилган эди: «Ҳумоюн, укаларинг, қариндош-уруғ, эл-улусни сенга топширдим. Сўнгги тилагим: укаларинг жазога лойиқ иш қилиб қўйишса ҳам, уларга озор етказмагил. Шу тилагимни адо этишингда худойим сенга мададкор бўлсин». Таассуфлар бўлсинки, Ҳумоюн Мирзо падари бузруквори васиятини уддалай олмади. Инисини бир неча марта кечирди, бироқ шайтонлар домига илинган Комрон Мирзо саркашликдан қайтмади. Алқисса, тахт ширинлик қилди, сарой аёнлари хоҳишига пешвоз чиққан Ҳумоюн Мирзо аҳдни бузди, фожеий фармонга муҳр босди...

Айтилганлар Бобур Мирзонинг баҳри кабирга қиёс этгулик тақдиридан томчилардир. Уларни тўлдириш Сизнинг ҳукмингизда, азиз ўқувчи. Бобур Мирзонинг нафосатли асарлари Сизга йўлдош бўлсин!

«БОБУРНОМА»ДА МАДАНИЙ ҲАЁТ ТАЛҚИНИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз даврининг катта билимдони сифатида асрида мавжуд бўлган барча би-

лимларни пухта ўрганди ва ўзлаштирди. Ундаги ана шу донишмандлик заррама-зарра асарларига кўчиб борди. Хусусан, ўлмас «Бобурнома»га келиб муаллифдаги кенг қамровли билим заҳираси ўзининг бутун тажассумини топди. Натижада қомусий асар — «Бобурнома» вужудга келди. Ушбу жавоҳир хазинаси пайдо бўлган замонидаёқ, ўзи ва муаллифига беқиёс шўҳрат келтирган эдики, бу анъана ҳозирга қадар давом этмоқда. «Бобурнома» ва унинг муаллифи бу шаъну шавкатга тўла сазовор. Чунки «Бобурнома» бадий, тарихий, ёдинома асар сифатида адабиётшунос ва тарихчи, тилшунос ва урфшунос, табиёт ва жуғрофия соҳаси, шунингдек, яна бир қатор мутахассенларга қимматли маълумотлар бера олувчи бебаҳо ганжинадир.

Шунинг учун ҳам бу асар турли даврларда яшаб, турфа тилларда сўзлашган шарқшунослар диққатини жалб этди, дунё кенгликларида акс-садо бериб келди. «Бобурнома» ўзбек адабиётшуносларининг ҳам диққатини ўзига қаратган қимматли манбадир.

Гарчи «Бобурнома» XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларидаги икки тилдаги адабиётни ўрганишнинг муҳим манбаи сифатида махсус тадқиқотга асос бўлмаган эрса-да, унинг шу фазилати профессор А. С. Семёнов, академик В. И. Зоҳидов, профессор Б. Н. Валихўжаев, шоир ва олим Мақсуд Шайхзода, таниқли адабиётшунос, Н. М. Маллаевларнинг махсус рисола, мақола ва дарсликларида қайд қилинган¹. Шунингдек, Би-

¹ А. А. Семёнов. Портреты эпохи Навои.—Т., 1940, 62-б.; В. И. Зоҳидов. Заҳриддин Муҳаммад Бобур//Ўзбек адабиёти тарихидан мақолалар тўплами.—Т., 1961, 47—100-б.; Б. Н. Валихўжаев. XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан//Ўзбек шеърияти ва адабиётшунослиги тарихидан. СамДУ асарлари, янги серия, 138-нашр.—Самарқанд, 1964, 103—117-б.; М. Шайхзода. Заҳриддин Бобур//Асарлар. 6 жилдлик. 5-жилд.—Т., 1973; Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи.—Т., 1965, 593—608-б.; С. Азиминова. «Бобурнома» қачон ёзилган?//Гулистон. 1990, 8-сон, 11-б.; М. Холбеков. «Бобурнома» таржимасига соврин.//ЎзАС. 1983, 11 февраль; Д. Валиева. ЮНЕСКОда «Бобурнома»нинг иккинчи нашри//Саодат. 1987, 8-сон, 25-б. А. Мирзоев. Биной — Сталинобод, 1956; К. С. Айни. Вадриддин Хилоли.—Сталинобад, 1957; Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 612-б. А. Иброҳимов. XVI аср адабиётининг асосий хусусиятлари.—Т., 1976, 171—173-б.; Б. Н. Валихўжаев. Алишер Навоий ва Шайхим Сухайлий//Навоий ва адабий таъсир масалалари.—Т., 1968, 121—143-б.; Р. Ҳ. Воҳидов. Ҳаёт ва творчество Шайхима Сухайли//АКД.—Самарқанд, 1970; Р. Воҳидов. Сухайлий (ҳаёти ва ижоди).—Т., 1976.

ноий, Ҳилолий, Муҳаммад Солиҳ, Амир Шайхим Сухайлий ва яна бир қатор шоирлар ҳақида яратилган тадқиқотларда муайян мавзуларга бевосита боглиқ равишда «Бобурнома»га мурожаат қилинади, у ҳақда фикру мулоҳазалар ўртага ташланади¹. Қўринадики, гарчи «Бобурнома»нинг маданий ҳаётга доир қимматли маълумотларидан фойдаланилган бўлса-да, унинг XV асрнинг иккинчи ярми маданий ҳаётини ўрганишда нодир манба сифатида аҳамият касб этиши ўзининг яхлит умумлашмасини топган эмас. Шунинг учун биз ушбу саҳифаларда масаланинг шу томонини имкони борича муфассалроқ ёритишга ҳаракат қиламиз.

«Бобурнома» маданий ҳаётни ёритишга бағишланган махсус асар эмас. Аммо у ўзида шу мавзуга доир маълумотларнинг сероблиги, келтирилган далилларнинг моҳияти ва илмий қиммати нуқтан назаридан ғоят муҳим бўлиб, бевосита шу вазифани зиммасига олган таъкирлар билан бемалол рақобат қила олишга қодир асарлардир. Мазкур асар, энг аввало, ўз муаллифининг қамровли фаолияти ва ижодиёти ҳақида мукамал тасаввур пайдо қила олиши билан қадрлидир. Асарда тарихий шахс — саркарда, давлат ва жамоат арбоби — Бобур Мирзо билан бир сафда етук олим, донишманд адабиётшунос, зукко танқидчи ва забардаст шоир қиёфасидаги Бобур Мирзо ҳам ҳаракат қилади, қадам ташлайди. Бобур Мирзо тажассумини топган бадийятга ихлос ва иштиёқ, баланд иқтидор ва шеърый салоҳият асарининг умумий руҳига ўз таъсирини ўтказиб, муҳрини босган. Унинг мутолааси билан машғул бўлган китобхон саҳифалардаги ҳар бир лавҳа тасвирида бунӣ ёрқин ҳис этади.

Фикримизча, асар таъсир кучини баланд кўтарган, унинг серзавқ ва ўқишлилигини таъмин этган омиллардан бири ҳам ана шу фикрий терапик, беҳамто ҳиссиёт, юксак шоирона шавқдир. Бобур Мирзо қониди жўшиб турган шеърятга бўлган баланд меҳр уни, ҳатто, мағлубият ва руҳий тушқунлик чулғаган дамларда ҳам тарк этмайди. Аксинча, унга мадад ва далда беради, сўлғин кайфиятини кўтаради, умид ва ишонч сари бошлайди. Забардаст адибдаги мана шу икки қарама-қарши қутб талвасаси «Бобурнома»да ўчмас из қолдирган.

Асарнинг 1501—1502 йиллар воқеалари баёни қисмидан ўша тушқунлик, руҳий қийналиш азоб-изтироблари акс этган мана бу мўъжаз парчани олиб кўрайлик:

«Бизга Қурбон ийди Шохрухияда бўлди. Бетаваққуф ўтуб, хон қошига Тошкандга бордим. Бу рубойини айтиб эдим. Маълум қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталаҳотига мунча татаббуъ қилмайдур эдим. Хон хуштаб киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлик газали камроқ эди, бу рубойини хонга ўтқариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тингудек шофий жавоб топмадим... Рубой будур:

Ед этмас эмиш кишини меҳнатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни гурбатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади ҳеч,
Гурбатда севунмас эмиш, албатта, киши»¹.

Бобур Мирзонинг мана бу матлаъида ҳам шу руҳий ҳолат ҳукмрон:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим
(157-б.).

Кўринадики, ҳам Фарғона ва ҳам Самарқандни қўлдан чиқарган Заҳриддин Муҳаммад Бобур шеърӣ сеҳрга суянган, дил розини унга тўкиб солган ва шу билан ошуфта қалбига тасалли берган. Яна муҳими шундаки, Бобур Мирзога хос адабий одат — далиллар, воқеалар, шахсларга ҳолисона қараш хусусияти шу парчадан ҳам зоҳир бўлади. Гарчи Тошкент ҳокими унга арзигулик жавоб қилмаган бўлса-да, улуғ адиб унинг фазилати—табъи назми борлиги ва хушфезлiligини, шунингдек, нуқсони—тузуккина истеъдоди бўла туриб, яхши асарлар ярата олмаганини рўйирост кўрсатиб ўтади.

«Бобурнома»даги мана бу парчалар ҳам ғоят муҳимдир. «Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайдур эдим. Биргина турки рубой айтиб йибордим. Рубойӣ:

Ишлар бори кўнглунгдагидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубойининг сўнгги мисраси қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия билан бир рубой айтиб ўтқарди:

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.—Т., 1960, 156-б. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган туфайли матндан сўнг қавсда саҳифаларни кўрсатиш билан чекланамиз.

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидур.

Ул фурсатда Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрисабздин Самарқандга келиб эди. Дедимким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубойини Хожа Абулбарака айтди. Рубойӣ:

Бу жаврки қилди давр сурулғусидур,
Султони карам бу узрни қилғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулғонимиз бу даврда тўлғусидур» (143-б.).

Кўчирилган парча бир неча фикрни ўртага ташлаш имконини беради. Булардан биринчиси, юқорида таъкидланганидек, шеърятнинг Бобур Мирзо учун ошуфта кўнглига тасалли бериш воситаси вазифасини ўтагани, аynи чоқда, ижодкор тўлқинли руҳий оламининг асарга сингиб боришидир. Иккинчидан, кўздан кечирилган лавҳалар Бобур Мирзо ижодий такомил йўлини тиклашда, муаллиф асарларининг пайдо бўлиш тарихи, шу билан боғлиқ равишда у ёки бу асар майдонга келган пайтдаги унинг шахсий кайфиятини (албатта, улуғ шоир ҳамма шеърӣ асарларининг ҳам эмас) аниқлашда «Бобурнома»нинг зарурий манба эканлигини кўрсатади. Яна, шу бир кичик манзаранинг ўзи Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ижод аҳлига хайрихоҳлик билан қараганидан, уларга моддий ва маънавий мадад кўрсатиб турганидан далолат беради. Бобур Мирзо рубойси ва унга Камолиддин Биноийнинг жавобия шеъри бунинг ёрқин далилидир. Камолиддин Биноийнинг бу рубойиси иккинчи бир жиҳатдан ҳам ғоят муҳим. Яъни, унинг ўзбек тилини яхшигина билганлиги ва баъзан бу тилда ҳам қалам тебратиб, ширингина шеърлар битиб турганлигидан нишонадир.

Бобур Мирзонинг серташвиш ва машаққатли ҳаётидан яна бир лавҳа. Муаллиф ёзади: «Ушбу чашмадин юқори Масчо дохилидур. Қуйи Палғарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидамки, Жамшеди фаррух сиришт,
Ба сарчашмае бар санге навишт:
Барин чашма чун мо бaсе дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд:

Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр.

Ул Кўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар»¹.

Келтирилган иқтибос Бобур Мирзо ҳаётининг 1501—1502 йилларидан бир лавҳадир. Мовароуннаҳрга ҳужум бошлаган Шайбонийхон зарбасига қаршилиқ кўрсата олмаган Бобур Мирзо Даҳкатга ва ундан Оббурданга, у ердан эса Масчога ўтади. Эслатилган чашма Оббурдандан сал қуйироқда жойлашган экан. Аммо бу мисолни келтиришдан мурод булар эмас. Балки Бобур Мирзонинг ижодий фаолиятидаги муҳим бир нуқтани — адабий санъат маъносидаги зулласонаинлик ва форс-тожик адабиётига бўлган эҳтиромининг ниҳоят баландлигини таъкидлашдир. Унинг ҳар бир жумласи олам-олам мазмун ташийди. Бу ўз-ўзидан қўлга келмайди, албатта. Бунда муаллиф заковати ва тил билишдаги донишмандлиги намоёндыр. Бобур Мирзо ўзидаги ана ўша илоҳий иноятни чуқур тушунган ва унга доимий амал қилган. Шу вайдан дуч келган воқеани, қўлга тушган маълумотни «Бобурнома»га киритмайди, балки уларни танлайди, саралайди, зарур, янги ва ўқувчи учун фойдали бўлиши мумкин бўлганларини бу нодир китобига киритади.

Масчоликларнинг тошга битиш одати ана шундай нозик, муҳим ва шу жой аҳли учун хос ҳодиса эдики, Бобур Мирзо уни илғаб олди, «Бобурнома»га киритди ва ўзи амал қилди. Бобур Мирзонинг бу жузъий ҳаракатида ширин бир орзу, умидбахш рамз яшириндай туюлади. Ёки улуг саркарда ва шоир тошдаги битиклар умри яшовчанлигининг ўз асарларига кўчишини ниҳоний орзу қилиб ўтган бўлса, ажаб эмас. Машаққатларга тўла қисқа умри давомида бадий ижод билан машғул бўлган, ўзбек ва форс-тожик тилларида баъзан ўйноқ шەърий асарлар бунёд этган, неча илмий рисоалар мерос қолдирган ва ниҳоят, «Бобурнома»дай юксак маънавий хазинани яратган Бобур Мирзонинг ўша эзгу истаги рост бўлиб чиқди. Унинг табаррук номи ва латиф сатр-

¹ Бобурнома. 155-б. Бу шەърий парча нашрга тайёрловчилар томонидан қуйидагича изоҳланган: Эшиттимки, қўтлуг табиатли Жамшид бир булоқ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: "Бу булоқ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олди, лекин ўзини билан гўрга елтирмади".

лари жонсиз ва совуқ тошдан ворисларининг қайноқ қалбига кўчди ва асрлар оша улар билан бирга яшаб, нафис бир завқ ҳадя этиб, синчков мухлислари тилида акс-садо бериб келаётир.

Юқорида кўриб ўтилган лавҳалар Бобур Мирзо ҳаётининг фожиаларга тўла даврларига тўғри келади. Икки карра Самарқандни қўлдан чиқарган буюк саркардага Андижон тахти ҳам буюрмади. Аҳмад танбал хиёнат йўлини тутди ва Бобур Мирзони шаҳарга киритмади. Йигитлари тўрт томонга тарқалиб кетдилар. Аҳмад танбал таъқибини сусайтирмади. Бу етмаганидек, унинг муборак боши учун катта бойлик ҳам ваъда қилди. Ана шу йўсин тақдир шамоли Бобур Мирзони Бадахшон кентларига улоқтирди. Юсуф доруға каби йигитлари ҳам хиёнат йўлига ўтиб олдилар. Икки кундир, тахт соҳиби туз татиган эмас. Бундай ғариб ҳолатлар унга кучли таъсир кўрсатди ва ўз иборалари билан айтганда «ўзумни ўлумга қарор бердим» (175-б.). Бобур Мирзо танг вазият билан юзма-юз келди. Боз устига Юсуф доруға «яна бир мардак» билан бирга ўлжани олишга шошилмоқда.

Дунёдан умидини узган Бобур Мирзо оҳират йўлини танлади. Мусулмонлиги голиб келди. Ариқда оқаётган сувдан таҳорат олиб, видолашув намозига чўкка тушди. Икки рақабатлик намоз муножоти учун пешанасини ерга қўйган Бобур Мирзони лаҳзалик ғафлат уйқуси элитди. Туш кўради. Хожа Аҳрорнинг ўғли Хожа Яҳёнинг фарзанди Хожа Яъқуб қашқа от минган бир даста йигитлар билан рўпарасида турибдилар. Айтдилар, бунисизга Хожа Аҳрор юбордилар ва дедиларким «ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз» (175-б.). Хушхабар кайфияти билан бошини кўтарган Бобур Мирзо яна ўлим таҳликасига дуч келди. Юсуф ўз шериги билан уни банди қилиш учун шошилмоқда эди. Тарвуз қўлтиқдан тушди, хаёл ўз ҳолича қолди.

Йўқ, мўъжиза юз берди. Отлар дупури қулоққа чалинди. Бобур Мирзонинг 10—15 чоғлиқ садоқатли ийитлари уни излаб келган эдилар. Уларни ҳам унинг Карнон кентида почор аҳволда эканлигидан тушларида Хожа Аҳрор Валий хабардор қилганлар. Бугина эмас, улуг Хожа унинг истиқболли келажаги хусусида ҳам башорат қилган эканлар (175—176-б.).

Айтилганлар афсона эмас, ростгўй Бобур Мирзонинг ўз иқрори. Муҳими, ўша лавҳалар рост бўлиб чиқди

ва ҳаёт қиёсида ўзини оқлади. Кўзига тик боққан ўлим-лардан халос топиб, янгидан дунёга «келган» Бобур Мирзо «токай бу Фаргона вилоятида саргардон бўлиб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилойин» (176-б.) тарзида қатъий ҳукм чиқарди ва мулки Афғон томон йўл олди. Алқисса, ана шу тариқа, илоҳий иноят ила йўғрилган бу зот умр йўлида нақшбандия арбоби Хожа Аҳрор зулмат бағрини чок этувчи машъала вазифасини ўтаган.

Юқорида кўздан кечирилган жуда кўп сонли далил-лар, манзаралардан аёнки, Заҳриддин Муҳаммад Бобур табиатидаги санъат ва адабиётга бўлган ғоят баланд муҳаббат, юракдан шайдолик фақатгина унинг шеърӣ асарлари доирасида қолиб кетмаган, балки адиб ва адабиётшуноснинг адабий-танқидий қарашларига ҳам кўчган. Муаллиф табиатидаги кўламли қарашлар ижод аҳли ва адабий муҳит манзараларини баҳолашда рав-шан кўринади.

Бобур Мирзо «Бобурнома»да ўнлаб қалам соҳиблари хусусида қимматли маълумотларга жой бериб, ғоят шарафли ва муҳим савоб ишни бажариб кетди. Унинг бу шарофатли иши, биринчидан, XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хуросону Мовароуннаҳрнинг гавжум адабий муҳити ҳақида бой тасаввур берса, иккинчидан, Бобур Мирзонинг аруз назариясига доир чуқур илмий, ранг-ба-ранг маълумотларга бой «Мухтасар» асарининг туғили-шига доя бўлгани шак-шубҳа қолдирмайди. Бунини «Мух-тасар»—«Рисолаи аруз»да келтирилган бадий парча-лар жуда кўпчилик қисмининг шу давр адабий муҳи-тига тааллуқли эканлиги, унда Абдурахмон Жомий, Алишер Навоӣ, Бадриддин Ҳилолий, Муҳаммад Солиҳ, Амир Шайхим Суҳайлий, Мавлоно Осафӣ, Камолиддин Биноӣ, Биҳиштий, Ҳисомӣ, Сайфӣ Бухорӣ каби шоирлар шеърларининг мисол сифатида тез-тез келти-тирилиши ҳам қувватлайди¹. Иккинчидан, «Бобурнома»-да Ҳирот адабий мактабида тарбия топган, унда бало-ғатга етиб, шуҳрат таратган таб аҳлининг номи бот-бот кўзга ташланадики, бу ҳам Бобур Мирзонинг ўша шаҳар маданий ҳаётига катта қизиқиш билан боққанлигини кўрсатади. Лекин айтилганлар билан биз Бобур Мирзо

фақат XV асрнинг иккинчи ярми адабиёти доирасида чекланиб қолди, демоқчи эмасмиз ва бундай бўлиши мумкин эмас эди.

Бобур Мирзо Шарқ адабиёти тарихи, хусусан, форс-тожик адабиёти билан жиддий шуғулланган, унинг ҳаётбахш чашмасидан баҳраманд бўлган ижодкор эди. Зотан, шу босидан бу адабиётга камолӣ эҳтиром билан назар ташлайди. «Мухтасар»да Низомӣ Ганжавӣ, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Хожа Ҳофиз Шерозӣ, Салмон Соважӣ, Амир Хусрав Деҳлавӣ, Амир Шоҳӣ Сабзаворӣ, Мир Атоулло Ҳусайнӣ сингари адабиёт арбоблари асарларидан келтирилган ажойиб шеърлар, байт ва рубоӣлар ўша садоқатдан сўзлайди. Бу гапни Бобур Мирзонинг қадами теккан жойлардаги маданий ҳаётга муносабати ҳақида ҳам айтса бўлади. Лекин барибир, тарози палласида адабий далиллар жамғари-ладиган бўлса, XV аср иккинчи ярми адабиётига доир маълумотлар тош босадикӣ, биз шуни таъкидламоқ-чимиз.

Бизнинг ушбу хулосамизни «Бобурнома»да келтирил-ган мана бу жумлалар ҳам қувватлайди. «Султон Ҳу-сайн Мирзонинг замони ажаб замон эди, аҳлифазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегур-ғай» (239—240-б.). Кўздан кечирилган парчанинг яна бир фазилати шундаки, ўша жумлалар асар муалли-фининг Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати даврида Абдурахмон Жомӣ ва Алишер Навоӣлар ҳомийси, сарқори бўлган Ҳирот маданий муҳити ҳақида ўртага ташланадиган мулоҳазаларининг дебочаси вазифасини ўтайди. Бобур Мирзо ана шу якунловчи ҳукм, хулоса-нинг исботи учун давр маданий ҳаётидаги хилма-хил далилларни келтириб, китобхонини қаноатлантиради.

Бобур Мирзо томонидан «Бобурнома»га киритилган нодир маълумотлар фақат адабий ҳаётга тегишли бўл-май, балки кенг қирралидир. Ёхуд унда шоирлар билан бир қаторда таниқли хаттоғлар, мусиқа оламининг до-нишмандлари, замона зукколари томонидан эътироф этилган мударрислар, наққошу мусаввирлар, тарих со-ҳасининг билимдонлари ва ҳоказолар ҳақида ҳам ихчам, аниқ ва одилона фикрлар ўртага ташланади.

Ўшалардан айримларини кўриб ўтайлик. «Бобурно-ма»да Мавлоно Шайх Ҳусайн, Муллазодан Мулло Ус-мон, Мир Муртоз, Мир Жалолиддин каби олимлар номи

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар.—Т., 1971, 213—217-б. Бу бетларда нашрга ҳозирловчи томонидан исмлар кўр-сатгичи тузилиб, унда шу шоирларнинг шеърлари жойлашган варақлар кўрсатилган.

зикр этилган. Бобур Мирзонинг хассослиги шундаки, улар ҳақида кичкина бир жумлада катта ҳақиқатни ифодалашга эришган. «Яна Мавлоно Шайх Хусайн эди... Ҳикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини ҳўб билур» (240-б.), «Яна Мир Муртоз эди, Ҳикамиёт ва маъқулотни яхши билур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлбтурким, бисёр рўза тутар экандур» (240-б.). «Яна Мир Жамолиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуро-сонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур» (240-б.). Муҳими шундаки, Бобур Мирзо ҳар бир тарихий шахснинг ўзига хос хислатига, ажралиб турувчи фазилатига алоҳида эътибор билан қараган.

Муаллифнинг бундай услуби «Бобурнома»да зикр этилган юзлаб тарихий шахсларни бир-бири билан аралаштирмаслик чораси бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, у ёки бу тарихий шахснинг ўзига хос белгисини таъкидлаш орқали ўша ҳунар эгасининг ўқувчи ёдида қолишини таъминлайди. Яна содир бўлиши мумкин бўлган айрим чалкашликларни маълум даражада бартараф қилишга кўмак беради. Масалан, Бобур Мирзо Мир Муртоздаги рўзага ўчликни қайд қилиш билан бирга, унинг шатранж фидойиси сифатидаги ҳаракатларини ҳам эслатишни унутмайди. Хусусан, Мир Муртознинг шатранж ўйнаб тургани ҳолда, иккинчи кишининг этагидан тутиб туриши билан боғлиқ бўлган лавҳа ўқувчи хотирасида узоқ сақланади.

Бобур Мирзонинг тарихий шахслар ҳақидаги маълумотларини кўздан кечириб эканмиз, унинг иқтидорли, яхши хулқ ҳамда фазилатли инсонлар ҳақида катта завқ ва ҳаяжон билан гапирганининг шоҳиди бўламиз. «Бобурнома»да муаллиф диққатини ўзига жалб этган ва унинг самимий ҳурматиға сазовор бўлганларидан яна бири Мулло Усмондир. Қомусий асар соҳиби бу билимдон мударрис ҳақида шундай фикр юритади: «Яна Муллазодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лахугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улугбек Мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун Мулло Модарзод дерлар экандурлар... Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди... Дер эмиш, киши бир ниманиким эшитди, яна нечун унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур» (240-б.). Кўринадики, Бобур Мирзо учун у ёки бу шахснинг қаерданлиги, насл-насаби, қайси миллатга мансублиги муҳим эмас.

Улкан адибнинг айни масалада ўз тафаккурида шакллантирган талаблари мавжуд. Улар маънавиятга

алоқадор. Аниқроғи, адиб диққатини ўзига қаратган тарихий шахс нимага қодир, қайси фазилат ва хизматлари билан ўз соҳаси одамларидан устун туради каби саволларга кўидаланг турадиган ижобий жавобларга қараб муносабат билдиради. Зеро, шунинг учун ҳам Бобур Мирзо ва унинг ижодий йўли ҳақида мулоҳаза юритган академик В. И. Зоҳидов: «Бобур қатор ижтимоий масалаларни ёритишда бошқача, янги йўл тутди. Бобурнинг хизмати шундаки, у субъективизмга, ижтимоий турмуш ҳамда тарихга юзаки ва бир тарафлама муносабатда бўлишга ҳаракат қилмайди, балки жамиятнинг, шахсларнинг фаолиятларидаги асосий томон ва соҳаларни қамраб олишга интилади»,— дейишга тўла ҳақли эди¹.

Бобур Мирзо адабий услуби учун хос бўлган бу хусусият мусиқа оламининг устозлари ва мусаннифларига муносабатда ҳам ёрқин намоён бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур мусиқа соҳасининг мутахассисларига бир хил муомалада бўлмайди, аксинча, уларни гуруҳлаштиради, яъни мусиқа амалиётида чалишда ҳунар кўрсатганлар ва назарийётчиларга шу соҳа қонун-қоидалари, тарихи, мақомлар, уларнинг ўзига хослиги, биридан фарқи каби турли-туман масалаларни илмий таҳлил этиб, умумлашма хулосаларга қелувчиларга ажратади. Ана шундай уриниш Бобур Мирзонинг масалага юзаки эмас, балки жиддий қараганлигини кўрсатиши билан бирга, шу соҳага доир чуқур билим ва тасаввурга эга эканлигини намоён қилади. Уртага ташланган даъвомиз қуруқ бўлмасин учун айрим мисолларни олиб кўрайлик. Аҳли нағмадин қонунни (музыка асбоби — Р. В.) Хожа Абдулла Марворийча киши чолмас эди, нечунким мазкур бўлди» (245-б.). «Яна Қулмуҳаммад Удий эди, ғижжакни ҳам ҳўб чолур эди. Ғижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва ҳўб пешрав боғлаган эмастур» (245-б.). «Яна шайх Нойи эди. Удни ва ғижжакни ҳам ҳўб чолур экандур. Ун икки-ўн уч ёшидан бери найни ҳўб чолур экандур» (245-б.). «Яна Шоҳқулий ғижжакий эди. Ироқийдур... Хили нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур» (245-б.).

Мусиқий устозлари ҳақидаги маълумотларда ҳам Бобур Мирзонинг ўз йўли, айрича табиаи сезилиб ту-

¹ В. И. Зоҳидов. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида//Бобурнома, эслатилаган нашр, 43-б.

рибди. Чунки бу ерда ҳам Бобур Мирзо адолат байроғи остида ҳаракат қилади. Сохталиқка, кўзбўямалиқка йўл қўймагани ҳолда, мавжуд далил ва ҳолатларни таҳлил этади, шу асосда тегишли хулосаларга келади. Аммо санъат бобидаги сохталиқ, санъаткорнинг ўз шаънига мос тушмайдиган қилиқлар билан шуғулланиши Бобур Мирзони ранжитади ва бундай ҳаракатларнинг чексиз ғазабини кўзғайди.

Ана ўшандай санъаткорларни у танқид қилади. Жумладан, мусиқанавозлардан Ҳасан Удийдаги салоҳият Бобур Мирзога маъқул. Бироқ бу созанданинг ножўя қилиқлари — ўзини арзитиши, турфа баҳоналарни пеш қилиши «Бобурнома» муаллифи танқидига учрайди. Бобур Мирзо у ҳақида ёзади: «Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалик чалиб, мазалик нималар айтур эди. Уднинг торларини якка қилиб, бу чалибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чалур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда — ўқ ғалаба гарданига урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор, будур, филвоқиъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпроқ сазо керак» (245-б.).

«Бобурнома»да бир қатор мусиқа назариётчиларни ҳақида ҳам самимий мулоҳазалар ўртага ташланади. «Яна мусаннифлардан Ғулом Шоди эди... Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди». «Яна Мир Азу эди... Мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалик ишлари бор» (245-б.). «Яна беназир элдин би Паҳлавон Муҳаммад Бусанд эди. Куштигирликда худ саромад эди. Шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди. «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Куштигирлик била мунча хайсиятни жамъ қилмоқ ғаробати бор» (245-б.).

Мусиқа мусаннифларига Бобур Мирзо томонидан ажратилган жой ҳажм нуқтаи назаридан катта эмас. Аммо мазмуни ва қамраб олган қирралари жиҳатидан ғоят салмоқлидир. Бошқача қилиб айтганда, ўша ихчам жумлаларда у ёки бу санъаткорнинг умри давомидаги фаолияти баҳоси берилган. Масалан, шундай гапни Паҳлавон Муҳаммадга берилган маълумот ҳақида бемалол айтиш мумкин. Чунки унча катта бўлмаган, жумладан, унинг мусиқа бобидаги салоҳияти ва ўзинга хослик, шу соҳада эришган ютуғи ва қўшган янгилиги,

нисон сифатидаги хулқ-атвори ва ҳоказолар жуда лўнда, аниқ, тушунарли баён этилган. Умуман, асар давомида Бобур Мирзонинг шундай баён йўлини таплаганлиги ғоят мароқлидир.

«Бобурнома» саҳифаларида XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда шаклланган мусаввирлик мактаби арбобларига доир маълумотлар ҳам жой олган. Муаллиф рассом ва хаттотлар хусусида кўп тўхталмайди. Аммо шу соҳа устозлари номини тилга олиш ва улар ҳақида айрим қайдларни баён қилиш билан Бобур Мирзо санъатнинг бу турига ҳам хайрихоҳ эканлигини маълум қилади. Айтиш лозимки, ўша саҳифаларда ҳам у ўз нуқтаи назарини ўзгартирмайди, аксинча, ривожлантиради. Ёки фақат маълумот бериш билан қаноатланмай, балки бошқа масалаларда бўлганидай, ҳаққоният ва натижага қараб баҳо бериш тамойилига амал қилади. «Мусаввирлардан Беҳзод эди,—деб ёзади Бобур Мирзо,—мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале соқолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очмайдур. Ғабгабини кўп улуғ тортадур. Соқоллик кишини яхши чеҳрали, кўшойлик қиладур» (244-б.). «Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвири кўп нозук қилур эди. Ташъири худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади...» (244-б.). «Хушнавислардан агарчи хейли киши бор эди, вале бори-нинг саромади наҳс таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди» (244-б.).

«Бобурнома» парчаларида кўзга ташланадиган яна бир фазилат шундаки, муаллиф ноаниқликни маъқулламагани ҳолда, аниқ, ўйланган, ўлчанган мушоҳада юритиш йўлидан боради. Ана шу даъво исботи Султон Али Машҳадийга берилган маълумотда мужассам. Ёки Бобур Мирзо ўқувчиларини Султон Али Машҳадийнинг кунлик зарурий машғулотидан хабардор қилади. Ихчам парчаларда диққатни тортадиган бундай ўринлар яна анчагина.

Аммо ургу бермасдан ўтишнинг иложи йўқ нуқталар ҳам кам эмас. Асар соҳиби Беҳзод ҳунарини унинг чизмалари каби поэтик қадрлай олган. Кичик бир жумлада мусаввир санъатининг икки қирраси — ютуғи ва нуқсонини ўз ифодасини топади. Султон Али Машҳадийга доир мушоҳадаларда ҳам шундай назокат ва аниқлик кузатилади. Бобур Мирзодаги майин нигоҳ, ҳар бир ишорани ўз ўрнида қўллай олиш маҳорати ҳавас қи-

лишга сазовор. Асарнинг бундай саҳифалари бу бебаҳо маънавий хазина қимматини янада оширади.

«Бобурнома»да маданий ҳаёт талқини устида гап кетар экан, унда етакчи қайдларни адабиёт аҳлига донр мулоҳазалар ташкил этишини зўр қониқиш билан таъкидлашга жонзидир. «Бобурнома»нинг бу соҳадаги маълумотларини, энг аввало, икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчисини турли ижтимоий табақалардан чиққан ва шу соҳанинг фидойилари сифатида танилган ижодкорлар борасидаги гаплар ташкил этади. Иккинчи гуруҳга — аркони давлат вакилларида таъби назми бўлганлар киради. Бобур Мирзонинг ижодкорлар ҳақидаги маълумотлари тарихийлик нуқтаи назаридан ҳаққоний ва ишончли бўлганлиги билан айрича эътиборга лойиқ.

Тўғри, унинг бу фикрлари баъзан бир ёқламаликдан, шахсий майл аралашувидан ҳам холи эмас. Улкан адиб қарашларидаги бундай жузъий нуқсонлар ўз вақтида ўзбек адабиётшунослигида пайдо бўлган ишларда қайд қилинган ва муносиб баҳо берилган эди¹. Лекин Бобурнинг дунёқарашида чегараланган ақидалар эмас, балки мавжуд турмушга, ҳаётга ва унинг гўзаллигига, инсон ва унинг фазилатларига қизиқиш, уларни қўллаш асосий ўринни эгаллар эди. Унинг лирикаси ҳам, «Бобурнома»си ҳам ва шуларда ифода этилган адабий-танқидий қарашлари ҳам шундай дунёқарашга асосланади. Шунинг учун Бобур Мирзонинг адабий-танқидий қарашлари бугунги адабиётшунослик талабларига тўла мос келади ва XV—XVI асрлар адабиётини ўрганишда етакчи ишончли манба бўла олади.

Бобур Мирзонинг Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати давридаги шуаро хусусидаги маълумотлари Алишер Навоийнинг табаррук номи билан ибтидо топади. «Бобурнома» муаллифи Алишер Навоий ҳақида нисбатан муфассалроқ тўхталган ва айтиш мумкинки, улуғ ўзбек шоирининг ҳаёт йўли, ижодиёти бобидаги асосий нуқталарни қамраб олишга эришган. Жумладан, Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқарога тегишлилиги, Хуросон

¹ Б. Н. Валихўжаев ўзининг «XV—XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан» номли ишида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг адабий-танқидий қарашлари устида ҳам батафсил тўхталади ва Шайбонийхон — Бобур, Муҳаммад Солих — Бобур муносабатлари мисолида унинг қарашларида шахсий рақобат таъсири, тарафкашлик аломатлари борлигини кўрсатади. Қаранг://СамДУ, Асарлар, 138-нашр, 104-б.

давлати тизимида тутган мавқеи, табияти, санъат аҳлига ғамхўрлиги, оилавий ҳаёти ва вафоти сингари масалалар унинг ёзувларида аксини топади. Жумладан, Бобур Мирзо ёзади: «Яна Алишербек эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар... Самарқандга борди... Алишербекнинг мижози позук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибилий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ позук мижоз экандур... Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлмай... Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди... Мирзо (Султон Ҳусайн Бойқаро — Р. В.) билан кўришиб қўпқунча бир ҳолат бўлди, қўполмади, кўтариб элтдилар. Бир байти ҳасби ҳол воқеъ бўлубтур.

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас, Табиблар бу балоға не чора қилғайлар» (233-б.).

Биз бу ерда Бобур Мирзо берган маълумотларнинг Алишер Навоий шахсияти ва ижтимоий фаолиятига тааллуқли ўринларини кўчирдик. Айтиш керакки, Бобур Мирзонинг бу мушоҳадалари ихчам хулосалар бўлиб, уларга буюк шоирнинг юзлаб олижаноб ишлари асос бўлган. Бобур Мирзо Алишер Навоийнинг кичик замондоши сифатида ўша хайрли ишларнинг аксариятини эшитган, Ҳиротда унинг уйида яшаган пайтида кўрган ва юқоридаги хулосаларга келган. Шу парчада Бобур Мирзо зукколигини тасдиқ этувчи кичкина бир лавҳа диққатни ўзига тортади. У ҳам бўлса, Алишер Навоий табиятидаги позик мизожлилик билан боғлиқдир. Гарчи Алишер Навоий ҳақида маълумот берувчи манбаларнинг аксарияти масаланинг бутомонига ишора қилсалар-да, Бобур Мирзочалик равшан ва чуқур тавсиф бермайдилар.

Бобур Мирзонинг донишмандлиги шундаки, Алишер Навоий табияти, феълү атворидаги ўша жиҳатни қайд этади, эл орасида юрган гапларга ҳам ишора қилади, уларнинг барчасини тўплаб, ақл ва адолат мезонидан ўтказгач, қатъий ҳукмини ўртага ташлайди. Ўзининг ўртага ташлаган лўнда мушоҳадаси тасдиғи учун Бобур Мирзо Алишер Навоий фаолиятининг Ҳирот даврига эмас, балки унинг Самарқанддаги йилларига ишора қилади. Зотан, мантиқ ва одиллик ҳам шуни тақозо этарди.

Алишер Навоий Самарқандда оддийгина толиби илм бўлган чоғларида, ҳатто, ўз тирикчилигини зўрға тебратган бўлса-да, табиатида ўша поэтик мавжуд эди. Модомки шундай экан, бу ҳолат на мансаб ва на бойлик, молу дунё билан боғлиқ, балки унинг қони ва жонига она сути билан сингган хусусиятдир.

Бобур Мирзо Алишер Навоий ижоди ҳақида батафсил маълумотлар келтирар экан фақат рўйхатни бериш билан kifояланмай, уларга ўз муносабати, нуқтаи назарини ҳам билдиришга ҳаракат қилади. «Алишербек назари йўқ киши эди. Туркий тил билда то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эмас... Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлгонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқий бўлубтур. Ул жумладин иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилибтур» (233-б.).

Биз бу ўринда атайлаб Бобур Мирзонинг танқидий фикрларини кўчирдик. Бобур Мирзо Алишер Навоийнинг «Хамса», «Хазойин ул-маоний» ва «Лисон ут-тайр» асарларини эътироф этади ҳамда уларнинг катта маҳорат меvasи эканлигини тан олади. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мажолис ун-нафоис» каби бир қатор асарлари Заҳриддин Муҳаммад Бобурга «пастроқ» ва «сустроқ» бўлиб кўринади.

Назаримизда, масаланинг бу томонига қўшилиш қийин. Алишер Навоий қалами остидан чиққан барча асарларни бадий маҳорати ва ғоявий йўналиши жиҳатидан бир хил мезонда ўлчаш ва тенг қўйиш даъвосини мустасно қилгани ҳолда, кейинги асарларнинг камситилишига ҳам норозимиз. Шу ўринда яна бир поэтик жиҳатини ҳам ҳисобга олишга тўғри келади.

Алишер Навоий яратиб қолдирган маънавий мерос чинакамга катта хазина. Ундаги дуру жавоҳирлар миқдори ва қимматини аниқлаш бир кишининг қўлидан келадиган иш эмаслиги ўз-ўзидан аёндыр. Шу маънода Бобур Мирзо маълумотларига танқидий қараш зарур. Бобур Мирзо битта шахс бўлгани учун ҳам у Алишер Навоийнинг барча асарларини таҳлил этиш ва ҳолсона баҳолашга қодир эмаслиги ҳеч кимга сир эмас.

Бу ишнинг мураккаблигини бугунги навоийшунослик тажрибаси мисолида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирга қадар Алишер Навоий адабий меросини тадқиқ қилишга бағишланган ўнлаб докторлик ва юзлаб номзодлик тадқиқотларининг ёзилгани, ўнлаб илмий тўпламлар, эллик-

лаб турли ҳажмдаги китобларнинг босилиб чиққанлигига қарамай, ҳали ҳам буюк мутафаккир ижодиётида ўрганилмаган, тадқиқотчисини кутаётган соҳалар жуда кўп.

Масаланинг бу жиҳати Бобур Мирзо олдида турган мушкулотни ҳисобга олиб, уни тўғри тушуниш зарурлигини кўрсатади. Яна Алишер Навоийнинг ўз мактубларини йиғиштириб, тўплам («Муншаот») тузганлиги Бобур Мирзога Абдурахмон Жомийга тақлиддай туюлади. Адабий жараёнда, даҳо санъаткорлар фаолиятида кўзга ташланадиган яхши, ижобий анъаналарни ўрганиш, давом эттириш шарафли иш. Бобур Мирзо ҳам тақлидчи салбий маънода қўлламаган бўлиши мумкин.

Бобур Мирзо Алишер Навоийнинг адабий фаолияти хусусидаги гапларини давом эттирар экан, унинг «Мезон ул-авзон»и ҳақида ёзади: «Яна «Мезон ул-авзон» отлиқ аруз битибдур, бисёр мадҳулдур. Йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнида ғалат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзониди ҳам янгилибдур, арузга мутаважжиҳ бўлгон кишига маълум бўлғусидир» (233-б.). Бобур Мирзо «Бобурнома»да «Мезон ул-авзон»даги нуқсонларни қайд қилгани ҳолда, «Мухтасар»—«Рисолаи аруз» асарида бу ҳақда ҳеч нарсa демайди. И. Ҳаққуловнинг рубоий тадқиқига бағишланган махсус тадқиқотида эса негадир бу эътирозга эътибор қилинмайди¹.

Заҳриддин Бобурнинг «Мухтасар» асари устида махсус илмий кузатиш олиб борган ва уни нашрга тайёрлаган Саидбек Ҳасан «Бобурнома»даги маълумотларга қайтиб, у ҳақда ўз фикрини баён этади. «Фикрнамизча,—дейди Саидбек Ҳасан «Мухтасар»га ёзган сўзбошисиди,—Бобур «Мезон ул-авзон»нинг хаттот томонидан янгилиш кўчирилган нусхасидан фойдаланиб, кейинчалик эса мазкур рубоий вазнларида нуқсонлар йўқлигини аниқлагач, бу ҳақда гапиришни лозим топмаган бўлиши керак» (10-б.).

Саидбек Ҳасаннинг бу фикрига қўшилса бўлади. Чунки шундай ҳолат юз бермаганида, Бобур Мирзо бу масалага қайтган ва ё ишора қилган бўлур эди. Али-

¹ Ибрагим Чариевич Хаккулов. Рубаи в узбекской классической литературе (Поэтика и история жанра), АКД,—Т., 1975, стр. 14—16. Тадқиқотчи шу саҳифаларда Алишер Навоий ва Заҳриддин Бобурнинг рубоийлари устида тўхталади. «Мезон ул-авзон» тилга олинади, лекин «Бобурнома»даги гаплар негадир эслатилмайдиган ва унга муносабат ҳам билдирилмайди.

шер Навоий ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур муносабатлари ҳақидаги баҳсимизни яна бир эътирозли парчани келтириш билан якунлаймиз. «Бобурнома» соҳиби Алишер Навоийнинг зулҳиссонани ижодкор эканлигини инобатга олиб, унинг форс-тожик тилидаги мероси ҳақида ёзади: «Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» таҳаллус қилибтур, баъзи абъёти ёмон эмастур, вале аксар суств ва фурудтур» (233-б.).

Заҳриддин Бобурнинг бу фикрларига муносабат билдиришдан аввал шу масалага тааллуқли айрим парчаларни кўздан кечирайлик. Алишер Навоийнинг ўзи «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ёзади: «Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ суҳан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур (таъкид бизники — Р. В.) тартиб берибменким, олти мингдин абъёти адади кўпракдур...»¹. Форс-тожик адабиётининг тенги йўқ санъаткори Абдураҳмон Жомий Алишер Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасидасини мутолаа қилар экан, ундан олган завқ ва таассуротини назмга кўчиради. Мана, ўша сатрлар:

Чу ҳарфе чанд хондам з-он қасида,
Дили Хассонаш андар қайд дидам.
Дар он асно чу шуд чашми басират,
Кушода чумла дилҳо сайд дидам².

Форс-тожик адабиётининг зукко донишманди академик А. М. Мирзоев Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги мероси билан узоқ йиллар шугулланди ва қимматли хулосаларга келди. «Шу тариқа,— дейди

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 14-жилд.—Т., 1967, 125-б.

² Жомий ва Навоий.—Т., Фан, 1966, 39-б. Шеърин парча нашрга тайёрловчи томонидан тубандагича таржима қилинади:

У қасидадан бир неча жойини ўқиб,
Хослар дилини унга боғланган кўрдим.
Шу аснода ҳушёрлик кўзи очилиб,
Ҳамма дилларни овланган кўрдим (130-б.).

Иккинчи мисранинг таржимаси ноқисдай кўринади. Фикримизча, Абдураҳмон Жомий талмех санъатига мурожаат қилган ва мисрада қасидачиллик додини берган араб шоири Хассон ибн Собитга ишора қилаётир. Мутаржим уни «хослар» тарзида беради. Абдураҳмон Жомий сатрида эса ҳайрат кўчи. Форс тилида битилган қасидадан юксак завқ олган улуғ аллома ва пири комил сафдоши ҳамда муриди мисраларидан мутаассир бир ҳолатда: «Хассон дили топишини туйдим»,—деди муболагага ружу қилади.

А. М. Мирзоев «Навоий ва Ҳофиз» номли илмий мақола-сида, — Алишер Навоий фақат адабиётнинг буюк бир намояндаси — адабиёт ва санъат аҳлининг ҳомийси ҳамда XV асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг илм-адабиёт санъат тараққиётига қудратли асосчи бўлибгина қолмай, балки Абдураҳмон Жомийдан кейин, XV аср форс-тожик ғазалчилигининг энг буюк вакилларида бири сифатида бизнинг адабиётимиз тарихидан ҳам муносиб ўрин олади»¹.

Алишер Навоийнинг фахрия руҳида ёзилган ўз қайдлари Нуриддин Абдураҳмон Жомий ва академик А. М. Мирзоевлар баҳоси билан мутаносибдир. Шундай бўлишига қарамай, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги айрим асарларининггина ёмон эмаслигини таъкидлаб, уларнинг асосий қисmini бўш бадий яратмалар сифатида танқид қилади. Алишер Навоийнинг ўзи олти минг (ўн икки минг мисрадан кўпроқ) байтдан зиёдроқ форс-тожик тилидаги асарларининг замон донишмандларига манзур бўлиб, улар таҳсинига сазоворлигини қайд этади. Унинг «Тухфат ул-афкор» фалсафий қасидаси буюк Жомийнинг юксак баҳосини олганлиги, ҳатто, рамзий совғалар (бўрк ва рўмол) билан тақдирлангани маълум. Абдураҳмон Жомий қалб дафтарида Алишер Навоий меросига доир бундай самимий гапларни кўплаб учратиш мумкин.

А. М. Мирзоев Алишер Навоийнинг ўша тилдаги меросига суяниб, уни XV аср адабиётининг Абдураҳмон Жомийдан кейинги буюк сиймоси тарзида қадрлайди. Фикримизча, «аксарият асарлари суств ва фуруд» бўлса, Алишер Навоий бу қадар тақдирга сазовор бўлмаган бўлур эди.

Яна айтилган мулоҳазаларимиз далили учун улуғ ўзбек шоирининг форс тилидаги ғазалларидан бирини назардан ўтказиш фойдадан холи бўлмайди. «Девони Фоний» Тошкент нашри биринчи китоби (Асарлар. 15 жилдлик. 5-жилд) бошланишида шундай ғазал жойлаштирилган. У улуғ шоирнинг «Мухтараъ» ғазаллари сирасига киради. Тўққиз байтдан таркиб топган анъанавий (тузилиши ва зоҳирий-шаклий белгиларига кўра) ғазал айрича фазилатларга эга эмас, балки асрлар

¹ А. М. Мирзоев. Навоий ва Ҳофиз//Навоий ва адабий таъсир масалалари.—Т., Фан, 1968, 62-б.

давомида шаклланган андозалар заминида вужудга келган. Аммо ғоявий йўналиши, бадияти нуқтаи назаридан Алишер Навоийнинг энг сара туркий ғазаллари қаторида туришга сазовор. Унда «суст ва фурудлик» аломатлари сезилмайди. «Юз эшитишдан бир кўриш афзал»,—дейди туркийда сўзлашувчи биродарларимиз. «Шунидан қай бувад монанди дидан»,—дейдилар форсигўйлар. Уша ҳикматларга амал қилиб, ғазал матнини келтирамиз:

Гул рўят, ки зоҳир гашта ранги ёсамин ўро,
 Чи бошад к-аз ман гулранг сози оташин ўро.
 Намедонам зи май шуд сурх чашми кофират ёхуд
 Либоси ол пўшонди ба қатли аҳли дин ўро.
 Маро ҳам ғунчан дил бишкуфад чун он даҳан ҳаргаҳ
 Зи хай шабнам чу биншинад ба гулзори жабин ўро.
 Чу акси суратат дар бода зоҳир гашт натвонад,
 Ба-дин сон обу ранге сохтан наққоши Чин ўро.
 Ба мукнат чун Сулаймон аст пирӣ майфўрӯш, инак
 Зи ҳар хум оламе дигар шуда, зери нигин ўро.
 Чу авчи рифъаташ аз осмон бигзашт, аз он маъни
 Гадо гаштанд шоҳони ҳама рӯн замин ўро.
 Баҳористони гетиро гуле эмин кучо ёбӣ,
 Ки набвад сарсари боди хазон андар камин ўро.
 Аз он дур афтад аз вай, к-аз барои чораи васлаш
 Макон таъин намояд зоҳиди хилватнишин ўро.
 Даромад дар хароботи фано, эй дил, дигар Фонӣ,
 Зи аҳли тавбаву тақво нағӯи баъд аз ин ўро (30-б.).

Расмана ғазал ўз матлаиға эга. «Ўро» радиф бўлиб, «ёсамин», «оташин», «дин», «жабин», «чин», «нигин», «замин», «камин», «хилватнишин», «аз ин» сўз ва жуғрофий атамалари оҳангдошликни (қофиядош сўзларни) тайин этган. Яна аниқроқ айтилса, одатий ғазаллар сингари матлаъ ўзаро қофияланиб, ундан кейинги тоқ мисралар очиқ ва жуфт қаторлар матлаъга оҳангдош (а—а—б—а—в—а—г—а ва ҳоказо) бўлиб келган. Ғазал ўз мақтаиға эга. Хотимада анъанага биноан шоир тахаллуси жойлаштирилади. Бутун ғазал бағрига мусулмон олами шеърятини учун хос бўлган таомилдаги назмий аслаҳалар сочилган. Айримларигина айтилган жиҳатлар фақат кўчирганимиз ғазалга тегишли эмас. Улар бугунги кун ғазалиётида ҳам кўзга ташланади. Алишер Навоийга қадар ва унга ҳам хизмат қилган ғазалчиликнинг «хукмрон» андозалари ҳамон яшаётир. Тўла матни кўчирилган ғазал мавзу нуқтаи назаридан

ошиқона. Бугунги урфга кўра, сўраш мумкин: унда қандай ишқ ва кимнинг ишқи ҳақида гап боради?

Дарҳол жавоб айтишнинг қийинлигидан ташқари, аниқ ва рад этиш душвор, фикрни баён этиш ҳам тўғри бўлмас. Бунинг гувоҳлари эса аён. Тўлғоқ қийноқларидан жони ҳалқумига келган онани биринчи галда ким тугилиши (ўғил-ми, қизми?) эмас, тезроқ ва эсон-омон қутулиш, фарзанд тўрт мучасининг бутлиги қизиқтиради. Ҳақиқий шеър ҳам менинг тасаввуримда ёзилмайди, балки ўзига муносиб изтироблари билан тугилади. Ёниқ юракнинг дардли нидоси тарзида дунёга келади. Ушандай шеърлар шўх жилғанинг югурик оқими мисол қуйилиб келади. Самовий иноят муяссар бўлган, дили билан тили бир, ростни ҳам, ёлгонни ҳам дадил айта оладиган, қўли ҳаромга майл кўрсатмайдиган инсонларгагина ундай умрбоқий шеърлар насиб қилади. Бундай мисралар салмоғини ярашиқли тошу тарозуда тортувчи ҳакам белгилайди. Шундан бўлса керак, ундай мисраларда ички эҳтирос, оҳанг, ногаҳоний мушоҳадалар собит туради.

Алишер Навоийнинг сеҳрли қалами туҳфа қилган асарлар ана шундай бетакрор жараённинг маънавий неъматларидир. Бас, мен унинг мисраларида илоҳий ишқни кўраман. Инсон тақдирининг ана ўша марҳаматдан ҳоли соҳилларини топиб бўлмайди. Тўғри, биз баъзан ўша жараёнларни турлича атаймиз. Аммо тўқнашув нуқтаси эса ягона. Ёхуд покликка асосланувчи, инсоннинг вужуд-вужудини ўраб олган ишқ ҳақида гап кетар экан, ундай муҳаббатни тасниф қилишга зарурат қолмайди. Чунки ўша фазилатга чулганган маъшук «сидқу ёнишлари, покиза муҳаббати»нинг ўзи илоҳий мўъжиза бўлиб, «илоҳий ишқ — ҳақиқий ишқ» мақомидадир (Фаридуддин Аттор. Илоҳийнома.—Т., 1993, 29-б.).

Айтилганлар матни кўчирилган ғазалга ҳам тегишли. Биринчиси инкор этмайдиган ишқ талқини мисралар бағрига ҳарорат, шавқ олиб-киради. Матлаъдаёқ шийдат, воқеа ва ҳолатларни зидлаштириш санъати — тазод якқол кўзга ташланади. Оҳангдошликни таъмин этган «ёсамин», «оташин» сўзлари табиатидан ўшандай қарама-қаршилик нафаси таралади. Мисраларда гўё гул ҳақида гап кетади. Аслида, гул маҳбубанинг сифатловчиси. Гул гул ҳажрида ёсаминга ўхшаб қолган. Яъни ранги заъфарон. Яшариш, яшнанидан кўра хазон, сўлиш майли баландроқ. Аммо ҳали умид учқунлари сўниб

битмаган. Гул — маъшуқ жисмига ҳарорат олиб киришининг иложи бор. Гулранг — қизил май унинг учун «оби ҳаёт» вазифасини ўтай олади. Шундай қилинганда, майгун лаблардан шароб (бўса) ҳадя этилганда, ёсамин рангли чехранинг «оташин» (шуъла рангли, қизил) қиёфага кириши ҳеч гап эмас.

Шу ўринда ҳаётӣй бир манзарага ишора борлигини ҳам айтиш жоиз. Майдан сархуш одамнинг жисмида ҳарорат кўтарилади ва бу ўзгариш унинг чехрасида ўз аксини топади. Юзлар қизариб, ёноқлар ял-ял товланади. Ёсаминни «оташин»га айлантирувчи омиллардан бири ана шудир. Айни ишора ғазал мисралари аро таносубни вужудга келтириш хизматини ҳам ўтайди. Матлаъда бошланган қизиллик ҳақидаги ишоралар кейинги байтларда ривожлантирилади. Ҳодиса ва воқеаларни ёнма-ён қўйиш санъати анча фаоллашади. Майдан қизариш ва ишқ изтиробларидан жисмида туғён кучли ошиқнинг руҳий кўринишлари юзлаштирилади. Мисралар зеби ва бўғини қуюқлаштиришда тажохули орифин — биллиб, билмасликка олиш санъати кўмакка келади. Шеър қаҳрамони ҳаёлан маъшуқа билан суҳбат қуради. Унинг жоду кўзлари (кофир кўзлар) қизиллиги сабабларини ўсмоқчилаб сўрайди: кўзларинг май ҳароратидан бу қадар қизардиларми? Ёхуд ошиқлар жони қасдини ўйлаб, уларга гулгун (ол) либос кийдирдингми? Аслида атрофда кечаётган воқеалар ошиқ учун у қадар нотаниш ҳам эмас.

Улуғ шоир маҳоратининг яна бир қиррасини таъкидлаш лозим. Мисралар узра ҳаёт ва бадний ҳақиқат мувозанати тенг тутилади. Ранг, ҳолат, таъкидлар ўртасида қилча ҳам зидлик аломатлари кўзга ташланмайди. Буни иккинчи байтдаги қизил либос, қон талашган кўзлар, лолагун шароб, қатл жараёнида оқадиган қон мисолида янада равшанроқ кўра оламиз. Тўртинчи мисрадаги «аҳли дин» ибораси муаллақ тургандай туюлади. Иккинчидан, унинг даҳрийлик билан алоқаси йўқ. Ҳар икки ҳолат ҳам мисра табиати учун тасодифий эмас. «Даҳрийлик» эса ўта нисбий тушунчадир. Ишқ жазава қилган жойда бошқариш жиловни ақл қўлидан чиқади. Мутасаввифлар таъбирича, ишқ ва ақл бир ўзанга сиймайди. Ишқ эса ўз пўртанаси билан гўзал. У бошқарилса, оҳорини йўқотади.

Юқорида таъкид этганимиз сингари ҳақиқий ишқ — илоҳий иноят. Унинг зийнати покликдир. Диннинг ҳам Оллоҳ ва покликдан ўзга илинжи бўлмайди. Равшан,

зоҳирдаги зиддият теран мушоҳададан ўтказилиши ва ҳар иккала ҳолат замиридаги якранглик пишиқ илғаниши лозим. Бундай ўринларда том маънодаги динга қаршилиқ хусусида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Улуғ шоир шуурининг ана шундай ўта нозик ва гирдобли туйғулар исканжасида бўлишидан қатъи назар, ғазалнинг қурилиши билан алоқадор нуқталарга қатъий амал қилинади. Матлаъдан тараладиган ишқ нури мисралар узра мазмун занжирини ҳосил қилишда давом этади.

Шундай гапни иккинчи ва учинчи байтлар ўртасидаги узвийлик мисолида ҳам айтиш мумкин. Яна ўша ранг — қизил билан боғлиқ жараёнлар ўзгача жилода учинчи байтга кўчади. Дил — гул гунчаси, ним очилган гунча — маъшуқанинг митти оғизчаси, гулзор — унинг дилкаш чехраси, ял-ял товланувчи яноқлари. Шуларнинг барчаси бир байтдаги манзара. Уларнинг ҳар қайсиси ўз жойини тошган ва мантиқий-ҳаётӣй мувозанат талабларига тўла мос бўлиб тушади. Таҳлил қилинаётган байтда гулзор ҳамда маъшуқа жисмининг юз қисмидаги ўзгаришлар тасвири ёнма-ён давом қилади. Гунча ўз-ўзича очилмайди. Табиий таъсир — иссиқлик, тоғ саҳарда тушган майин шудринг ўша жараёни тезлаштиради. Ошиқ жони қасдига қилич қайраган маъшуқа чехрасидаги руҳий жилолар ҳам таъсирсиз ўзгаришларга учрамайди. Ошиқнинг жисмида ҳижрон ва жамол изтироблари туфайли вужудга келган ҳолат — гулзордаги шабнамнинг гунчага таъсирига қиёсланади. Ушалар маъшуқанинг чехрасида ним табассум индиради ва оғизча ним очилгандай бўлади. Мисралардаги «хай» — тер, «жабин» — манглай (мажозий маънода маҳбубанинг жамоли) сўзлари ҳам эътиборга муҳтож. Заифлашган ошиқ жисмини қоплаган тер маъшуқа чехрасининг қизиллиги — қувончига боисдир. Уларнинг замирида эса ишқ имтиҳонлари, шаҳват ҳирсидан холи муҳаббатнинг қалқиб юзага чиқиши ётади. Шу тариқа байтлар аро алоқамандлик шартига қатъий риоя қилинади.

Ғазалнинг бешинчи байтидан бошлаб мушоҳада майдони кенгайиб боради. Табиат кўрки, ундаги ўзгаришлар — «яшариш ва хазоннинг боискори — мўъжизавий куч. Оллоҳга тегишли ишоралар кўпроқ кўзга ташланади. Масаланинг бундай тус олиши мисраларни қон ва жон билан таъмин этган ишққа ҳам дахлдордир. Яъни ишқнинг илоҳий неъмат эканлигига айрича ургу берилади.

Айримларигина айтилган мураккаб табиий-руҳий

жарасиларнинг ўта назик ва нафис ифодаси юксак маҳоратнинг самараси эканлиги шубҳа туғдирмайди. Шунингдек, «суест ва фуруд»лик учун бўшлиқ қолдирмайди, деб ўйлаймиз.

Хулоса, Алишер Навоийнинг «Девони Фоний»сида баъзан бадний маҳорат нуқтан назаридан маромига етмаган ғазаллар борлигини инкор этмаган ҳолда, Бобур Мирзо ва унинг фикрига қўшилувчилар билан ҳам-фикр эмаслигимизни билдирмоқчимиз. Муаллиф «Бобурнома»да «бадний насрнинг анъанавий баландпарвоз услубидан воз кечиб, равшанлик, аниқлик, тозаллик, сиқиклик, соддалик»¹ каби талабларга амал қилди. У XV асрнинг иккинчи ярмида адабий ҳаётнинг олдинги сафларида туриб, ўзбек ва форс-тожик адабиётининг тараққиётига салмоқли улуш қўшган ўнлаб қалам соҳибларининг номларини тилга олади, улар ҳақида қизиқарли мулоҳазаларини ёзиб қолдиради. Нуриддин Абдурахмон Жомий, Амир Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Мир Атоулло Ҳусайний, Мавлоно Осафий, Камолиддин Биноий, Сайфий Бухорий, Абдулло Хотифий, Мир Ҳусайн Муаммоний, Мулло Муҳаммад Бадехший, Юсуф Бадний, Мавлоно Оҳий, Муҳаммад Солиҳ, Шоҳ Ҳусайн Комий, Мавлоно Аҳлий, Асириддин Аҳсикатий, Бадриддин Хилолий, Ҳажрий каби шоирлар номларининг «Бобурнома»да учраши ҳам шундан далолатдир.

Бобур Мирзонинг рўйхатда номлари қайд этилган шоирларга тегишли келтирган далиллари, берган маълумот ва адабий-танқидий фикрлари яқраг эмас. Баъзи шоирлар ҳақида батафсил баҳс этгани ҳолда, айримларининг номлари ва уларга дахлдор битта-иккита кичик ишорани қайд этиш билан чекланади. Бобур Мирзонинг айрим шоирлар ҳақида қисқа тўхталишининг боиси, бизнингча, қўлида ишончли ҳужжатларнинг етарли миқдорда тўпланмаганлиги бўлиши мумкин. Қўйинча аниқлик ва одиллик тарафида турган Заҳириддин Бобур эшитганларига эмас, кўрган ва ўқиганларига

¹ Ҳомил Ёқубов. Заҳириддин Муҳаммад Бобур//Адабий мақолалар.—Т., 1970, 315-б. Муаллифнинг бу тадқиқоти, ҳусусан, унинг «Кириш», «Бобурнинг турмуши», «Бобурнома», «Бобур лирикаси» каби мақсадли қисмларга бўлиниши, ҳажми (273—333-б.) ва Мирзо Бобур ҳақида яхлит маълумот бера олиши мақолалар доирасидан чиқади ва рисола жанри билан рақобат қила олади.

таянгани туфайли нисбат тенгсизлиги пайдо бўлган бўлиши шак-шубҳасиздир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Абдурахмон Жомийга баланд эътиқод, ихлос ва ҳурмат билан муносабатда бўлади. Уни Ҳирот шоирларининг «саромад ва сардаф-тари» тарзида қайд қилар экан, самимият руҳи уфуриб турган қалб сўзларини изҳор этади. «Ул жумладин бири Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улүмида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдир. Муллонинг жаноби андин олийроқдур-ким, таърифқа эҳтиёжи бўлмай... (240-б.).

Бобур Мирзонинг Абдурахмон Жомий ҳақидаги ақидалари шулар билан хотималанмайди. Балки асарининг бошқа ўринларида ҳам устоз ижодкорнинг табаррук номини тилга олади, ундан чексиз ҳурматини дариг тутмайди. Жумладан, форс-тожик адабиётининг кўзга кўринган арбобларидан бири Абдулло Хотифийни ёдга олганда, унинг Абдурахмон Жомийга яқин қариндошлиги борлигини таъкидлаб ўтади. «Яна Абдуллоҳи маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Хотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибдур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсига «Ҳафт манзар» от қўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибдур. Бу маснавийлардан «Лайли ва Мажнун» машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур» (243-б.).

Қўринадики, Заҳириддин Бобур Хотифий ижодиётининг етакчи қирраларини қамраб олишга интилган. Лекин хотимада яна бобуро на услуб ғолиб келади, Хотифийдаги катта ижодий қобилиятдан кўз юммагани ҳолда, унинг шахсиятидаги латофатсизлигини танқид қилади. Муҳими, Бобур Мирзо маълумотлари Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафос»даги қайдларига рост келади. Алишер Навоий ҳам Абдулло Хотифийдаги баландпарвозона юришни маъқул кўрмайди. «Агарчи зоҳир юзидин,—деб ёзади Алишер Навоий,—Ҳазрат Маҳдуми Нуранга ўзин қаробат тутар, аммо маъни юзидин бағоят йироқдур»¹. Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур маълумотлари деярли бир-бирига монанд. Фақат биргина маснавий номида тафовут бор. Алишер Навоий: «“Искандарнома” муқобаласида “Зафарнома” назмига машғул эрди»,—деб ёзади. Бобур Мирзо эса уни «Темурнома» тарзида келтиради. Алишер Навоий у ҳақда

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд.—Т., 1966, 76—78-б.

маълумот берганда, Абдулло Хотифий энди асарини ёзишга киришган экан. Заҳириддин Бобур эса бу шоир маснавийсини ниҳоясига етказганидан кейин уни кўрган бўлиши мумкин. Муаллиф эса ўз маснавийсини дастлаб «Зафарнома» деб атаган ва ижодий интиҳосида унинг номини ўзгартирган бўлса ажаб эмас. Чунки тожик адабиёти тарихига доир дарсликларда ҳам Абдулло Хотифий маснавийси «Темурнома» тарзида тилга олинган¹. Алқисса, ижодкор шахси, унинг хатти-ҳаракати ва муносабат масаласида Алишер Навоӣ ва Заҳириддин Бобур қарашларининг бир-бирига ҳамоҳанглиги Абдулло Хотифийга берилган маълумотнома мисолида яна бир қарра ёрқин намоён бўлади.

«Бобурнома»да Абдулғафур Лорий ҳақида маълумот берилганида унинг Абдурахмон Жомий билан муносабатлари, «Нафаҳот ул-унс» асарига «шарҳ йўсул»² бир нима битигани» эслатилади. Заҳириддин Бобурнинг Абдулғафур Лорий ҳақидаги фикрлари ҳам гоё қимматли. Чунки бу икки ижодкорнинг юзма-юз мулоқотлари воқе бўлган эди³. «Бобурнома»даги далиллар Бобур Мирзонинг ижодкор шахси масаласига жиддий эътибор билан қаралганлигини кўрсатади. Ижод аҳли табиатида кўринадиган манманлик, кибру ҳаво, мақтанчоқлик, эзмалик сингари иллатларнинг кўриниши Заҳириддин Бобурга маъқул тушмаган ва шундай нуқсонни бўлганларни у шафқатсиз танқид остига олган. Жумладан, Абдулғафур Лорийдаги ана шундай ноҳў ҳаракатлар Бобур Мирзони ранжитган ва «Бобурнома»да Лорий ҳақида тўхталар экан, Абдурахмон Жомий хизматида бўлган шахснинг бундай «бетаайюн ва бетакаллуф»лигидан, «ҳар кимни мулло десалар, анинг олдида жузв тортмоқтин ори йўқ»лигидан порозилигини ошқора ёзиб қолдиради.

Бадний асардаги сохталик, ижодкорнинг хушомадгўйлик билан шуғулланиши Бобур Мирзонинг ғазаб ва нафратини қўзғайдиган омиллардан бири эди. Шундай ҳаракатлар содир бўлганда, улуғ адиб чидаб туролма-

ган ва бадний ижод билан машғулликдай юксак иноят қадрига етмаган бетайин шахсларни аёвсиз танқид қилган. Бобур Мирзонинг ўшандай «марҳамати» сазовор бўлганлардан бири Камолиддин Ҳусайн Ғозурғохийдир. Жумладан, адиб ўз «Бобурнома»сида у ҳақда бундай деб ёзади: «Яна Камолиддин Ҳусайн Ғозурғохий эди... Бир таснифи бор. «Мажолис ул-ушшоқ» отлиқ, Султон Ҳусайн Мирзонинг отига боғлаб битибтур, бисёр суёт ва аксар ёлғон ва бемаза, беадабона ҳарфлар битибдур... Нечук ким хили анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқликка мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур... Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «Лимуҳарририҳи»¹ битилибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннуи аргун «Хизабрулло»ға² мулаққаб (лақабини олди) бўлди» (238—239-б.).

Гарчи бизга асар матнини кўриш насиб этмаган бўлса-да, аймо Бобур Мирзо ақидаларига шерик бўлишимиз мумкин. Чунки Камолиддин Ҳусайн асари чиндан ҳам суёт бўлмаганда, инсоф ва адолат мезонини деярли бузмаган адиб у ҳақда бу даражада жиддий мулоҳаза юритмаган бўлур эди. Айниқса, Камолиддин Ҳусайннинг хушомадгўёна хатти-ҳаракати Заҳириддин Бобурдаги нафратнинг шиддатли тус олишига сабаб бўлганлиги равшандир. Бобур Мирзонинг ижодкор шахсияти, унинг одоб-ахлоқи, юриш-туриши, ўзини тутishi, ҳаётда ва асар саҳифаларидаги феъл-атвори каби бир туркум масалаларга доир қарашларини яна чуқурроқ очишда унинг Атоулло Ҳусайнийга берган маълумотномаси муҳим аҳамият касб этади. Заҳириддин Бобурга Атоулло Ҳусайний табиатидаги деярли барча фазилатлар маъқул. Айниқса, унинг араб тилини пишйққина билиши, қофияга доир битган «мазаликкина» форсий рисоласи Бобур Мирзо эътиборини жалб қилади. Хусусан, унинг «Бадоеъ ус-саноеъ» рисоласини «яхши битигани» Бобур Мирзони чексиз қувонтиради³ (241-б.).

¹ Лимуҳарририҳи — асар муаллифига тегишли шеърлар маъносини билдиради. Камолиддин Ҳусайннинг бундай нокамтарона ҳаракати Бобур Мирзога маъқул келмайди.

² Хизабрулло — Худонинг шери. Илоҳий ва афсонавий қаҳрамонларга бериладиган унвон.

³ Бобур Мирзо Атоулло Ҳусайний ҳақида гапирганда уни Мир Атоулло Маъхадий тарзида тилга олади. Алишер Навоӣ эса адибни шишопурлик сифатида эътироф этади. (14-жилд. 122-б.). Атоулло мероси ҳақида махсус илмий тадқиқот олиб

¹ Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. Асрҳои XIII—XV. — Душанбе: Маориф, 1977, саҳифаи 304.

² Бобурнома, 241-б. Бобур Мирзо: «Нафаҳот ул-унс»-га шарҳ йўсул» бир нима битибдур», — дейдики, унинг фикрида сал ноаниқлик бор. Аслида Абдулғафур Лорий «Нафаҳот ул-унс»-га шарҳ ёзган эмас. Аксинча, Абдурахмон Жомий ҳақидаги хатти-ҳаракатлар тартибга солиб, мустақил бир рисолача шаклида «Нафаҳот ул-унс» охирига илова қилган.

Ана шунча фазилат билан бирга Атоулло Ҳусайнийнинг қофияга доир рисолаи матнида камтарлик қилмагани, барча мисолларни ўз ижодиётидан келтириб, «чунонки, дар ин байти банда» дейиши «Бобурнома» муаллифини бироз ранжитади. Замондошлари асарларида кузатишга бундай нохуш таассурот уйғотувчи саҳифалар биринчи галда муаллифнинг ўз адабий тажрибаси учун ибрат бўлиб хизмат қилади. Табиат қонуниятида ажиб бир ҳолат кузатилади: энг гўзал бир яратманинг ёнида юракка қай даражададир дарз солади-ган кемтиклик ҳам қаққайиб туради. Зоҳиру ботини бирдай бежирим ато этилган хилъатни топишни эса тасаввурга сиғдириш амримаҳол.

Бобур Мирзо феълү атворида ҳам ана ўша бир-бирига зид қутблар яққол сезилади. Бир қараганда, шер-юрак, қатъияти баланд, чўрткесар, жаҳли бурни учига турган шахс, қай ўриндадир ўта мулойим ва художўй инсон қиёфасида назарга ташланади. Улимга буюрган одамнинг авф этади, пойи пиёда юриб, хотинига жилвдорлик қилади. Унинг табиатидаги шундай хос қирралар бадний ижод оламида ҳам сезилади. Атоулло Ҳусайнийга муносабатда адиб мижозининг ўта нозиклиги жазава қилган. Ўша нозикфаҳмлиқнинг аҳамиятли томони шундаки, Бобур Мирзо ўз асарларида юрагига теккан нокамтарона худпарастликдан сақланишга ҳаракат қилади. Жумладан, Атоулло Ҳусайний рисолаи-даги ўша йўналишдаги нуқсонларни Бобур Мирзо ўз «Мухтасар»ида ислоҳ қилади. Натижада «Мухтасар» аруз илми ҳақида мукаммал маълумот бериш билан бирга, олтмишдан ортиқ шоир шеърларидан намуналарни жамғарганки, бундай услуб зикри ўтган асарнинг адабий-илмий қимматини оширади.

«Бобурнома» муаллифи XV асрнинг иккинчи ярмида бадний ижод бобида анча шуҳрат қозонган, бир ёки икки девонлари, маснавийларини шеърят муҳлисларига манзур қилишга улгурган Камолиддин Биноий, Бадриддин Ҳилолий, Амир Шайхим Суҳайлий, Муҳам-

борган ва унинг «Бадоеъ ус-саноеъ» асарини нашрга тайёрлаган адабиётшунос Р. Мусулмонқулов Навоий ақидасига қўпилади. Унингча «Бобурнома»да саҳв кетган бўлиши керак. Қаранг: Атоулло Ҳусайний. «Бадоеъ ус-саноеъ». Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов. — Душанбе: Ирфон, 1974, саҳ. 4. Ғиёсиддин Хондамир ҳам «Макорим ул-ахлоқ» асарида Амир Бурхониддин Атоуллох Нишопурий тарзида тилга олади (—Т., 1967, 41-б.).

мад Солиҳ, Сайфий Бухорий каби ижодкорлар ҳақида кўламли ва муҳим маълумотларни ёзиб қолдиради¹.

Заҳириддин Бобурнинг Аҳмад Ҳожибек ва Мавлоно Осафийга доир ёзганлари ҳам катта илмий қиммат касб этади. «Бобурнома»дан ўқувчи Аҳмад Ҳожибекнинг насл-насаби, туғилган ери, машғулоти, жамиятда тутган мавқеи, бадний ижодга алоқаси каби ранг-баранг саволларга жавоб топа олади. Шунингдек, Аҳмад Ҳожибек ва Алишер Навоий муносабатлари ҳам муаллиф ёдидан кўтарилмайди. Бу ҳақда ҳам мулоҳаза юритилади. Бобур Мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг ижодиётига қайтар экан, бундай деб ёзади: «Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллус қилур эди. Соҳиб девон эрди, шеърӣ ёмон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй мўхтасиб, имрўз зи ман даст бидор,
Иҳтисобам бикун он рўз ки ёби хушёр.

Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди» (77-б.). Бобур Мирзо Аҳмад Ҳожибек ҳаётининг сўнгги йиллари ҳақида ҳам ишончли мулоҳазалар билдиради. Айниқса, унинг «бензатона» ўлдирилиши фожиасини афсус ва надомат билан эслайди. Айни чоқда Аҳмад Ҳожибекдаги бепарволик, сару сомонга қарамай юриш каби нуқсонларини ҳам кўрсатиб ўтади. Мавлоно Осафий Бобур Мирзо билан мулоқотда бўлиш бахтига муяссар бўлган ижодкорлардан. Шунинг учун ҳам Заҳириддин Бобурнинг бу истеъдод соҳиби хусусидаги баҳоси аниқлиги билан диққатга сазовордир. «Яна Осафий эди,—деб ёзади Бобур Мирзо китобида,—вазирзода учун «Осафий» тахаллус қилубтур. Шеърӣ ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадор... Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибдур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди» (241—242-б.).

Кўринадики, Заҳириддин Бобур Осафий шеърятининг шакл ва мазмунига (ранг ва маъни) ҳамда жан-

¹ «Бобурнома»нинг 236, 242 (Суҳайлий), 96, 326, 243—244 (Муҳаммад Солиҳ), 242 (Биноий), 244 (Ҳилолий), 242—243 (Сайфий Бухорий) бетларида маълумот берилади. Сайфий ва Бобур муносабатларига доир яна қаранг: А. Мирзоев. Сайфиддин Бухорӣ ва мавқеи ўйлар таърихи адабиёти доираҳои ҳунарманди. «Сездаҳ мақола». — Душанбе: Ирфон, 1977, саҳ. 247—287; Б. Н. Валихўжаев. Дар бораи «Рисолаи аруз»и Сайфиддин Бухорӣ//Асарҳои Университети давлатии Самарқанд, 1975, серияи нав, р. 262, саҳ. 1—12.

рий ранг-баранглиги масаласига алоҳида эътибор қилади. Бобур Мирзо маълумотларининг яна бир муҳим жиҳатини таъкидлаш жоиз. У Осафий ҳақида сўзлар экан, «агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадор» жумласини атайин келтиради. Кўчирмадаги «ишқ ва ҳол» эса диққатни тортади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, Бобур Мирзонинг тасаввуфга, унинг шохларидан бири—нақшбандияга муносабатини ойдинлаштиришда алоҳида аҳамият касб этади. XV—XVI асрларда пойтахти Ҳирот бўлган Хуросон давлати ҳудудларида нақшбандия тарикати катта нуфуз пайдо қилди. Шу даврда яшаб қалам тебратган ижод аҳлининг аксарияти мазкур фирқанинг аъзолари эдилар. Осафий ҳам айни муҳитда балоғатга етди. Нуриддин Абдурахмон Жомий муборак нафасини туйгани ҳолда «ишқ ва ҳолдан бебаҳра» қолди. Унинг фаввидадаги ана шу катта бўшлиқ Бобур Мирзога нисбатан ҳам бўлиши мумкин. Мавзунинг кимгадир «ёқиш, ёқмаслиги»дан ҳим билан турадиган ўша аҳамиятли жиҳати борки, уни илгарилик, Бобур Мирзо армонини тушунмаслик билан баробардир. Ишқ ва дард шеърининг қўш қаноти. Ундан маҳрум сатрлар шуъласиз, тутаб ёнадиган оловга ўхшайди. Бундай олов атрофида тўпланганлар тағин бенаҳаб, кўзлари эса аччиқ тутундан ачишади, ҳолас. Бағрида ишқ алангаси йўқ мисралар ҳам ўқувчига кутилган шеърини лаззатни улашиш бахтидан бенаҳабдир. Фикримизча, шаффоф шеърини туйғу соҳибини Бобур Мирзонинг майин ишораси замирида ана ўша жиҳатлар пинҳон этади.

Фақат Осафий ҳақидагина эмас, балки бошқа бир гуруҳ шоирлар номини тилга олганда ҳам Бобур Мирзо улар кўпроқ қизиққан жанрлар ва девон тузган-тузмаганлиги масаласини диққат марказида тутати. Айрим мисолларга мурожаат қилайлик. «Яна Аҳлийдур, омийдур. Шеърлари ёмон эмас, девони ҳам бордур» (244-б.). «Яна Оҳий эди, ғазалини тавре айтур эди... соҳиб девондур» (243-б.). «Яна Шох Ҳусайн Комий эди. Муниинг шеърлари ҳам ёмон эмас. Ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур» (244-б.). Маълум бўлаётирки, Бобур Мирзо ҳар учала шоир ижодиёти устида мулоҳаза юритганда, ихчамликка ва зарурий лаҳзаларга диққат қилади.

«Бобурнома» муаллифи Мавлоно Юсуф Баднийнинг Фаргона вилоятидан эканлигини маълум қилиш билан бирга, унинг қасидагўйлигига ургу берса (243-б.), Мулло Муҳаммад Бадахший ва Мир Ҳусайн Муаммонийларнинг адабий тажрибасида муаммо жанри билан машғул-

лик устунлик қилгани ҳақида ёзади. «Бобурнома»да зикри ўтган қаламкашлар ҳақида ўқиймиз: «Яна Мир Ҳусайн Муаммоний эди. Ғолибо муаммони онча ҳеч ким айтган эмас. Ҳамиша авқоти (бу ўринда вақтнинг кўплиги маъносиди — Р. В.) муаммо фикрига масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур» (243-б.). «Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Иш-камиштин — тур... шеъри бу мазкур бўлган шоирларнинг шеъринча йўқтур. Муаммода рисола битибдур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хуш суҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамат қилиб эди» (244-б.).

Кўринадики, «Бобурнома» соҳибини деярли бутун асар давомида зариф адабиётшунос сифатида танлаган бош йўлини (йутуқларни кўриш ва нуқсонларни кўрсатиш) изчил давом эттиради. Бу ҳолат сўнгги икки мисолда янада равшанроқ кўзга ташланади. Мир Ҳусайн Муаммоний тақдирининг фожияларга тўлаллиги (улар муаллифга маълум бўлиб, ўқувчи учун пинҳон) уни изтиробга солади. Аммо мулло Муҳаммад Бадахший таҳаллусидан тортиб асарларигача Бобур Мирзо танқидига учрайди. Лекин Бадахший шахсиятидаги яхши томонлар ҳам унинг эътиборидан соқит қолмайди. Жумладан, Мулло Муҳаммаднинг хушсуҳбати Заҳириддин Бобурга манзур.

«Бобурнома»да табъи назми бўлган бир қатор темурий шох ва шахзодалар, вазиру вазирларнинг номлари ҳам зикр этилган. Юқорида кўрганимиз сингари бу ўрinda ҳам Заҳириддин Бобур жиддий ва имкон қадар одиллик билан мавжуд адабий далилларни кўздан кечиради, уларга шахсий муносабатини билдиради. Чунончи, Умаршайх Мирзо, Ҳасан Яъқуббек, Кичик Мирзолар ҳақида Бобур Мирзо мулоҳаза юритар экан, уларнинг феълу атворидаги ўзига хос жиҳатларни кўрсатишга интилади. Масалан, Ҳасан Яъқуббекнинг «кичик кўнгуллик, яхши табълик, чуст ва часпон»лигини эътироф этар экан (70—71-б.), Умаршайх Мирзонинг табъи назми борлигини, «вале шеърга парво қилмас»лигини кўрсатади (64-б.). Бобур Мирзонинг шахзодалардан Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ва Шохғариб Мирзолар ҳақидаги гаплари ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир. «Бобурнома» соҳибини Муҳаммад Ҳусайннинг табъи назми борлигини айтиб, ундан бир байт келтирса (225-б.), Шохғариб Мирзо ҳақида нисбатан кейнроқ тўхталади. «Яна Шохғариб Мирзо эди, — деб ёзади Бобур Мирзо ўша асаридида, — букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб

эди. Агарчи бадани нотаён эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анинг-дурким:

Дар гузар дидам парирӯе шудам девонааш,
Чист номи ў, кучо бошад надонам хонааш.

...Отасининг замонида ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади»¹ (224-б). Бу парчаннинг қиммати шундаки, қайта-қайта таъкидланганидек, Бобур Мирзо учун на жой, на мавқе, на ҳусну чирой, балки шахсининг у ёки бу соҳа учун қилган хизмати, ўзига хос фазилату белгилари, маълум соҳага қўшган янгилиги биринчи ўринда туради. Муаллиф ана шу талаблар доирасида у ёки бу санъаткор, шоир, тарихий шахсга баҳо беради. Ғарибий гарчи букри бўлса-да, «каломни марғуб». Бобур Мирзо учун ўша фазилат муҳим ва шунинг учун у ҳақда самимият билан мулоҳаза юритади.

«Бобурнома»нинг қатор саҳифаларида Султон Ҳусайн Бойқарога алоҳида ихлос ва муҳаббат билан муомалада бўлинади. Муаллиф у ҳақда билганларини китобхонлар билан баҳам кўради. Заҳириддин Бобурнинг Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати, юришлари, аркони давлат, насл-насаби, шажараси ҳақидаги ишончли маълумотлари XV аср тарихини ўрганишда муҳим манбадир. «Бобурнома» муаллифи Султон Ҳусайн Бойқаронинг шоирлик салоҳиятини кенг шарҳлайди. Жумладан, у ҳақда ўқиймиз: «...Таъби назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Хусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур. Вале Мирзонинг девони тамом бир вазнадаур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат билан улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди»² (222—223-б.). Келтирилган парчадан кўринадики, «Бобурнома» соҳибни Ҳусайн Бойқаро фаолиятига ҳар томонлама баҳо беришга эришган.

¹ Байт таржимаси асарда қуйидагича берилади: Гузарда бир паривозни кўриб, девона бўлдим, унинг исми нима, уйи қасрда эканини билмадим.

² Ҳусайн Бойқаро шеърларининг фақат бир вазнадалиги ҳақидаги эътирозга унинг девонини нашрга тайёрлаб, сўзбоши билан таъминлаганлар негадир муносабат билдиринмайди. Қаранг: Ҳусайн Бойқаро. Девон, рисола—Т., 1968, 3—14-б.

Сарой муҳитида фаолият кўрсатган ҳоким, вазиру умаролардан бемаза шеър айтганлари, маддоҳлик билан шуғулланганлари ҳам кўзга ташланганки, Бобур Мирзо уларни аёвсиз танқид қилади. «Бобурнома»да шундай «мукофот»га лойиқ топилганлардан бири Мовароуннаҳр ҳукмрони Султон Маҳмуд Мирзо эди. Асарда у ҳақда ўқиймиз: «Султон Маҳмуд Мирзо... таъби назми бор эди. Девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суств ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмаган яхшироқдур. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди» (82-б.). Фикримизча, Бобур Мирзо совуқ муносабатининг илдиэлари анча теран. Уларни фақат шеърят билан алоқадор билиш тўғри эмасдай кўринади. Бобур Мирзо нафратини кўзатган омиллардан бири Султон Маҳмуд Мирзо феълидаги эътиқодсизлик. Хожа Ахрор Валий ҳазратларига беписандона муносабат эди. Ишқ ва эътиқоди йўқ кимсанинг каломи тузсиз овқатдай бемазадир. Султон Маҳмуд Мирзонинг баччабозлик, чоғирхўрликка ружу қилиши, ношаръий қилиқлари, зулмў ситамга асосланган фаолияти мазаммат бонси эди. Ишқдан бебаҳра асар шавку сўз, завқу изтироблардан йироқдир. Шундан бўлса керак, Султон Маҳмуд Мирзо ҳақида мулоҳаза борадиган саҳифаларда нохуш кайфият самараси яққол сезилиб туради.

«Мукофот»га сазовор кўрилганлардан бири Умар Шайх Мирзонинг мансабдорларидан Али Дарвеш эди. У хушомадгўйлик қилгани учун Бобур Мирзо томонидан аёвсиз танқид қилинади (72-б.). Рост гапни айтишда Бобур Мирзо вазиру умаро нарида турсин, ҳатто, отасини ҳам аямаган ва унинг табиатида мавжуд бўлган етишмовчиликларини очик-ойдин ёзиб қолдирган. Муаллифнинг бундай адолатли баён услуби маълумотларига бўлган ишонч ва ҳурматни таъмин этган асосий омиллардан биридир.

«Бобурнома»нинг 1525—1526 йиллар воқеалари тафсилотида аталган қисмларида, шунингдек, кейинги саҳифаларида ҳам таъби назми бўлган яна бир қатор шоҳу шаҳзодалар, амалдорлар, турли ижтимоий табақадан етишиб чиққан шоирлар номи эслатилади, улар фаолиятига доир айрим ишоралар йўл-йўлакай бўлса-да, ўртага ташланади. Хусусан, Шайх Абдул Воҳид, Шайх Зайн, Мулло Алихон, Турдибек, Хоксор, Байрамхон, Мирзохон (Байрамхоннинг ўғли), Хавофий, Фориғий, Фақирий, Мавлоно Юсуфи Табиб, зуллисонайн (туркий ва форсий) Сурх Вадоний, «Махзан ул-асрор» вазнида маснавий

айтган Мулло Бақойи ҳақида келтирилган «чимдим» маълумотлар фикримиз исботидир (322—323, 460—461-б.).

Қўриб ўтганимиз парча ва далиллардан аёнки, «Бобурнома» ўз муаллифи адабий-танқидий қарашларини ўрганишда бебаҳо далиллар бера олади. Шунингдек, унда ўнлаб форс-тожик, ўзбек тилида ҳамда ҳар икки тилда ижод қилиб, ўлмас асарлар яратиб қолдирган шоирлар ҳақида гоят аниқ ва зарур маълумотлар келтирилган. Масаланинг бу жиҳати «Бобурнома»нинг ўзбек ва тожик адабиётшунослиги учун XV—XVI аср биринчи ярми адабиёт тарихини ўрганишда муҳим манба сифатидаги қимматини оширади. Иккинчидан, бир қавм, бир қардош мақомидаги тожик ва ўзбек халқлари адабий биродарлиги нурли саҳифалари сифатида хизмат қилади¹.

БИЛГАСЕН ЭИ, ХУЖАСТА ФАРЗАНД

Бобур Мирзонинг илоҳиётга сидқу садоқати тасодифий эмас. Шундай хулосани унинг нақшбандияга эътиқоди хусусида ҳам айтиш мумкин. Ҳаёт ва тақдир чор-раҳаларида танг аҳволда қолган, руҳий ёхуд жисмоний жиҳатдан ночор ҳолатга тушган саркарда юзни самога буради, муножот ила ғайбий қудратдан мадад ва ривож тилайди. Муҳаммад қибласини топади, сидқий саждага тушади, пешанасини табаррук заминга теккизиб, жаноби расули акрамнинг марҳаматига умид боғлайди. Хожа Аҳрор Валий нуроний сиймосини кўз олдига келтираркан, ҳазрат башоратларининг кўмагига муштоқлигини маълум қилади. Шингил ёзувларим рўё ҳам, фолбинлик ҳам эмас. Айримлари азиз зотларнинг руҳий мадади ва ўзининг журъатли савю ҳаракатлари туфайли шараф тожига муяссар бўлган ростгўй Бобур Мирзо қалами қолдирган битикларнинг кафолатидир. Юксак маънавий

¹ Таассуфли томони шундаки, профессор Х. Мирзозоданинг юқорида эслатилган дарслигида «Бобурнома», умуман, тилга олинмайдиган. Гарчи унда ишро этилган анчагина далиллар дарсликдан жой олган бўлса ҳам. Эҳтимол, муаллиф уларни XV аср ҳақида тасаввур пайдо қила олувчи бoshқа ёдном ва тарихий манбалардан олгандир. Харқалай, ўша рўйхатга «Бобурнома»ни киритиш, унинг бу давр маданий ҳаётини тадқиқ этишда муҳим манбалардан бири эканлигини қайд қилиш илм толиблари учун зиён эмас, кoнн фойда бўлур эди. Шундай йўл тутини бу икки қондош халқ дўстлиги туйғуларини муайян адабий ҳужжатлар ёрдамида ён авлод руҳига синдиришда катта аҳамият касб этган бўлур эди.

хазина — «Бобурнома»ни варақлайман. 935 (1528) йил воқеалари бобурога таътилик ила баён этилган. Бехос маъна бу жумлаларга дуч келаман: «Сешанба кечаси Сафар ойининг йигирма еттисинчи кунини ҳазрат Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримга келди. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга келтурдумки, агар ба манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечуким, соҳиби «Қасидан бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризанин кутулуб, назмининг қабулига далили бўлгусидур» (418-б.).

Ҳиндистон мулкида учинчи мусулмон подшо Бобур Мирзо эди. Оризанин кутилган, катта машаққатлар эвазига қўлга киритилган бу тахт эса унга татимади. Иброҳим Лўдийнинг онаси ўғли хуни учун қасос олди.

¹ Бурда — арабча сўз бўлиб, қора бўздан (суфдан) тикилган ятак, Муҳаммад Мустафонинг табаррук устки кийимини аълати. «Бурда» «Қасидан Бурда» шаклида муайян бадий асарни билдиради. Масаланинг илдизлари VII аср араб адабиётига бориб тақалади. Бобур Мирзо ишорасида талмеҳ санъати амал қилади ва маънавий ришталари бизни Муҳаммад алайҳиссалом фаолиятининг дастлабки босқичларига бошлайди. Араб адабиёт тарихига доир манбаларда қайд этилишича, тахминан 645 йилда вафот қилган шоир Каъб ибн Зуҳайр пайгамбарни ҳажв қилувчи бир шеър ёзиб тарқатади. Бундан даргазаб бўлган Худонинг расули шоирга нисбатан ўлим жазосини эълон қилади. Бундан қўрқувга тушган Каъб истиғфор йўлини тутади ва Муҳаммад Мустафони улуг'ловчи бир асар яратади. Мазкур мадҳия — қасида пайгамбарга манзур тушади ва мингдодорчилик рамзи сифатида кийин юрганлар қора суф ятагини Каъбга ечиб беради. Шундан бу шеър «Қасидан бурда» номини олади. Иқтибосимиздаги ишора бу борадаги мулоҳазани яна давом эттиришимизни тақозо қилади. 1213—1295 йилларда яшаб фаолият кўрсатган араб шоири Шарафиддин Муҳаммад ибн Саъид Бусайра фалаж касалига чалинади. Хасталик азобини чекаётган шоир тушида жаноби расули акрамни кўради. Ҳазрат унга тасалли бериб, қора суф ятакларини ечиб, унинг устига ёпиб қўядилар. Уйғонган шоир тушини яхшиликка йўйди ва баланд руҳда пайгамбарни шарафловчи «Ал-кавокиб уд-дурри фи мадҳи хайрил-барийя» («Юлдузлар каби беҳисоб маънавий инжулар соҳиби, пок, марҳаматли инсон мадҳи») сарлавҳали қасидасини яратади. 7 қисм 163 байтдан таркиб топган қасида юксак бадий савияда эди. Асар шухратин билан ёнма-ён Бусайра ҳам шол касалидан фориғ бўлади. Бу асар шухратига шухрат қўшади ва мусулмон оламида «Қасидан бурда» номи билан довруқ таратади. Мазкур қасидага 90 дан ортиқ шарҳлар ёзилган. Айрим давлатларда дафн маросимида шу қасиданин ўқилиши ҳақида маълумотлар бор.

Угли саройида ошпазлик қилган Аҳмад Чошнингир (Бобур Мирзо ошхонасида ҳам хизматда бўлган ошпаз)ни қўлга олиб, подшо овқатига заҳар қўшишга кўндиради.

Бобур Мирзо умр гулини бемаврид хазон қилган ўша қировли изғирин ҳақида унинг ўзи ёзади: «...Заҳарини Аҳмад Чошнингирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонга солмай, табаққа солур... Ош тортарда бизнинг бедавлат бакавуллар гофил бўлурлар. Чийини устига юпқа нонини солур ва нон устига ул қозондаги заҳрнинг озроқ ярминини сепар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур... Бу ҳиндустоний заҳрлиқ ошнинг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим... Кўнглум барҳам уруб, қусаёздим... Обхонага бориб, қалин қусдим...» (376-б.). Ўша мудҳиш воқеа давоми «Бобурнома»да аниқлик билан ўз ифодасини топади. Овқат жиддий тафтишдан ўтказилади, оғу солингани аниқланади: «Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен»,—дея шукрона қилади муаллиф. Хиёнатдан дарғазаб бўлган Бобур Мирзо жиноятчиларни қаттиқ жазолайди. Ваъда қилинган жавоҳирот жарағини эшитиш ҳеч кимга насиб этмайди.

Бироқ Бобур Мирзо жисмига оғу етказган асорат у билан бирга яшади ва ҳаминша ўзидан хабар бериб турди. Хожа Аҳрор асарига мурожаат олдидаги хасталик ҳам ўшандан бир лавҳадир. Жисмоний зарба улуг саркарда қалбига, руҳий оламга ҳам таъсир кўрсатди. Унинг вужудида илоҳий марҳаматдан умидворлик туйғуси янада теранроқ ин қурди. Хожага бўлган сидқу садоқати орта борди. Айтилганлар «Волидия»нинг тугилиши жараёнига дахлдор лавҳаларда ойдин намоён бўлади: «...Ўшбу ният била... рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсушлиқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди, голибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой — қирқ кунга тортти. Тенгри июяти била ҳазратнинг ҳимматидин панжшанба кунининг йигирма тўққузиде андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба кунини рабиул-аввал ойининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоғ ихтитомига етти. Бир кун эллик икки байт айтилди» (418-б.). Бир кунда юз мисрадан зиёдроқ шеър айтиш Бобур Мирзо ижодий тажрибасида кам учрайдиган ҳодиса. Шундай мўъжизанинг юз бериши ҳам Хожа Аҳрор Валий номи билан боғлиқдир. Алқисса,

улуг саркарда умрининг охириги йиллари таҳликали, пайдар-пай хасталиклар, руҳий тебранишлар ила ўтган бўлса-да, ижод бобида серунум бўлди.

Айниқса, илоҳиётга дахли бор бадний яратмалари ўша йилларда ёруғлик кўрди. Шундай гапни «Мубаййин» ҳақида ҳам айтиш жоиздир. Ўшбу асарнинг ёзилиш санаси бобуршуносликда турлича талқин этилади. Жумладан, рус шарқшунос олимаси И. В. Стеблева мулоҳазасига кўра, асар 1521—1522 йиллар орталиғида яратилган¹. Ансриддин Иброҳимовнинг фикрича, асар 1522 йилда дунёга келади. Тадқиқотчи мавзуга доир мулоҳазаларини давом қилар экан, бундай деб ёзади: «...У Комронга таълим бериш мақсадида икки минг мисрадан иборат бир туркий шеърин китоб ёзади. Ўшал китобнинг номини Абулфазл ва Бадаюн «Мубаййин» («Тушунтириш») деб атаган. Шунинг учун бу китоб шу ном билан маълум ва машҳурдир»². А. Иброҳимов асарнинг турли сарчашмаларда «Дар фикҳи Мубаййин», «Фикҳи Бобурий», «Бобурнинг диний йўл-йўриқлари» ёхуд «Бобур хотиралари», «Мубаййин» тарзида учрашини ҳам таъкидлайди. Тадқиқотчи мулоҳазаларида айрим баҳсталаб нуқталар кўзга ташланади. Аввало, Бобур Мирзо ўз қалами остидан чиққан асарига аниқ ном қўйган экан, бошқа муаллифларнинг ишораларига таяниш учун зарурат бормикин? «Мубаййин»нинг бешинчи китоби — «Китоб ул-ҳаж» хотимасида ўқиймиз:

Чун баён эттим анда шаръиййот
Не ажаб гар дедим Мубаййин от³.

Фикримизча, асарнинг ўз номи бўла туриб, уни турлича талқин қилиш ўринсиздир.

А. Иброҳимовнинг қатъий ишончига биноан «Мубаййин» ёлғиз Комрон Мирзога бағишланган экан. Иқтибос олганимиз саҳифа ҳаволасидаги: «П. Қодировнинг «Юлдузли тунлари»да (375-б.) бу китоб Ҳумоюн учун битилган, деб қайд этилган»,—тарзидаги таъкид ҳам ўшандай хулосага келиш учун асос беради. Мазкур кичик ноаниқликка равшанлик киритишда муаллифнинг ўзи кўмакка келади. «Мубаййин»нинг биринчи рисоласи — «Эътиқодиййа» муқаддима бобларидан биридаги қуйидаги сатрлар бу жиҳатдан аҳамиятлидир:

¹ И. В. Стеблева. Захриддин Мухаммад Бабура—поэт, прозаик, учёный.—Т., Фан, 1983, стр. 27.

² А. Иброҳимов. Бобурийлар мероси.—Т., 1993, 37-б.

³ Захридин Мухаммад Бобур. Китоб ул-ҳаж.—Т., 1993, 39-б.

Дину донишда ҳар кун афзун бўл,
Давлату бахт ила Ҳумоюн бўл.
Комрон бўл жаҳонда, давлат кўр,
Юз туман обрўю izzat кўр!¹

Қўринадики, мазкур парчада Бобур Мирзо ўзининг балогат ёшидан улгайиб, оқ-қорани таниш поғонасида бўлган икки суюкли ўғлини ёшига мувофиқ кетма-кетликда тилга олаётир. Юқорида кўриб ўтганимиздек, бу улуг инсон бир қанча фарзандларини тупроққа топширди. Улар ичида бир нечаси ўғиллар эди. Аскаррий Мирзо ва Ҳиндол Мирзо (йўргакда) кичик эдилар. Шундан бўлса керак, муаллиф икки ўғлини тилга олиш ва яратилажак асарини улар учун исломий дастур сифатида тавсия этиш билан қаноатланган кўринади.

Мунозарарага сабаб бўлган муаммолардан яна бири асарнинг яратилиши санасидир. Мурожаат этганимиз юқоридаги икки муаллиф ўртага қўйган рақамлар ҳам мунозарали. Аниқроғи, улар Бобур Мирзо «Бобурнома»да таъкид этган йилларга рост келмайди. Асарнинг 932 (1525) йил воқеалари тафсилоти берилган саҳифаларида шундай жумлалар кўзга ташланади: «Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳар не хотирга етса эди, мутояба тариқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиқ ва зишт назм ҳам бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирга хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилғай ва дариг бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этғай» (323-б.).

Равшан бўлаётирки, агар эслатганимиз асар 1521—1522 йилларда низоҳасига етган бўлганда, бу ўринда уни яна бир карра эшлашга зарурат қолмас эди. Иккинчидан, муаллиф «Мубаййин»га нисбатан сўзни келаси замон давом феъли шаклида қўлламаган бўлур эди. Алқисса, Бобур Мирзонинг ўз қафолатига таяниб, фикҳга доир ушбу асар 1525—1526 йилларда якунланган дейиш мумкин.

Кўчирмамиздаги яна аҳамиятга молик нуқтани таъкидлашни истардик. Улуг адиб «Мубаййин»ни яратиш

учун ўзини руҳий-маънавий жиҳатдан ҳам тайёрлаган кўринади. Акс ҳолда, Мулло Алихон билан бўлган мутоябада бадихатан айтилган байт таркибидаги сал ноҳўя сўзлар учун хижолат чекмаган ва ўз-ўзига танбеҳ бермаган бўлур эди.

«Эътиқодиййа» «Мубаййин» таркибига кирувчи биринчи рисоладир. Асар анъанавий бошланма билан ибтидо топади. Бобур Мирзо устоз ва замондошлари сингари олам, одам, ижтимоий борлиқ, бутун мавжудотнинг яратувчиси, подшоҳи сифатида Оллоҳни билди.

Қодиру баркамол Тенгридур,
Қоҳиру зулжалол Тенгридур (137-б.).

Тангри таоло буюклиги ҳад-ҳудудсиздир. Айниқса инсон тақдирида ўша қудратнинг салобати ёрқинроқ кўзга ташланади. Ҳар не қилса, у қилур, ҳар не бўлса, у билур. Бобур Мирзонинг бу жабҳадаги лўнда хулосаси ана шундан иборат.

Асарда баъзи масалалар анча майдалашиб кетгандай туюлади. Хусусан, маълум ҳаётий тажрибаси бор, дунё ва илоҳий қароматлар бобида тасаввури етилган инсонлар нигоҳида ўша «бачканаликлар» қабарикроқ назарга тушади. Масаланинг бундай кечишини муаллифнинг ўзи ҳам олдиндан ҳис этган ва шундан бўлса керак, ибтидодаёқ «Мубаййин»га қўл уришининг сабабларини ойдинлаштириб қўйган. Бобур Мирзонинг жиғарбандлари — Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо ва Комрон Мирзолар юзада қалқиб кўринган воситалардир. Асар аслида ҳаёт эшикларини энди мустақил очишга шайланган ўспиринларга мўлжалланганлиги сир эмас. Шунингдек, фикҳдан етарли маълумоти бўлмаган мўмин-мусулмонлар ҳам ундан маънавий баҳра ола оладилар.

Яна бир гап. Шариатнинг фикҳ нигоҳидаги аҳкомлари ўта мураккаб ва улар моҳиятини дарров илғаш ҳаммага ҳам бирдай муяссар бўлмайди. Ундай фазилат позикфаҳм фақиҳлардагина бўлади. Бобур Мирзо ана шундай зариф инсон эди. У ўзидаги ўша назокатни ҳам «яхшиликка» баҳшида этиб, шариати исломиянинг мусулмончилик беш рўкнига доир талаботини шарҳлаш ва янги талқинни шеърда ифодалашга жазм қилди. Асарнинг бош сарлавҳаси — «Мубаййин»нинг «баён қилинган, изох этилган, тушунтирилган, исботланган» сингари маъно жилोलарига эга эканлиги ҳам бизнинг хулосамиз фойдасига хизмат қилади.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Эътиқодиййа. // Шарқ юлдузи, 1993, 1-сон, 138-б. Бундан кейин мазкур асарга тегишли парчаларнинг шу нашрдан олинганини инобатга олиб, матндан сўнг қавсда саҳифаларни кўрсатиш билан чекланамиз.

Шеърят дарсхонасининг кенглиги, мухлисларининг беҳисоблиги Бобур Мирзога қалам ушлатган сабаблардан яна бири бўлса ажаб эмас. Шеърят — бадий фикрлаш, майин туйғуларга эрк бериш, муддаони қиёсу санъатлар ўровида ўқувчига етказишдир. Айни уринишлар хотирани чархлашидан ташқари, ўқувчига яхшигина завқ ҳам беради. Кўринадики, Бобур Мирзо «бир ўқ билан бир неча қуёни нишонга олган» ва маррага беҳато етган.

«Эътиқодиййа» «Мубаййин» таркибидаги ихчам рисоладир. Атиги 570 сатрдан иборат манзума ислом биринчи шартининг анчагина маромига етган талқини тусини олган. Бобур Мирзо шеърятти дастлаб равонлиги, «беғона» сўзлардан имкон қадар халослиги билан диққатни тортади. Шоир услубидаги ана шундай ҳос жилони таҳлил қилинаётган асарда ҳам кузатиш мумкин. Тўғри, шарнат қондалари ифодасини арабий-форсий сўзлардан холи тасаввур қилиб бўлмайди. «Эътиқодиййа»да уларбор. Муаллифнинг моҳирлиги шундаки, ўша сўзлардан имкон қадар хасислик билан фойдаланади. Манзума матни бугунги китобхон учун анча мураккаб. Аммо саводини қуръонхонликдан бошлаган Бобур Мирзо замондошлари учун айтилган мушкулот анча камаяди.

Манзума ислом оламида шаклланган анъанага кўра «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» илоҳий жумласи ва Оллоҳнинг ҳамди (таъриф) билан бошланади. Асарда ихчамгина (6 байт) наът ҳам мавжуд. Бобнинг мўъжазлиги мушоҳада доирасининг кўламдорлигига путур етказа олмаган. Бобур Мирзо ихчам ишора ва лавҳалар ёрдамида исломнинг шаклланиш тарихини хотирга олади, янги эътиқод элу элатлар руҳий оламига сингдирилгунча беҳад кўп кураш ва машаққатлар кечганлигидан ўқувчиларни хабардор қилади. Шоир мушоҳадалари дадил, мазмунан теран, ифода услуби содда, равон ва бўёқдор. Улар ортиқча пардоздан холи, табиий, халқона. Манзуманинг фикҳ сабоғидан етарли хабари бўлмаган «авом ўқувчиларга» мўлжалланган ҳам ўшандай майлини тақозо қилар эди.

Йўлчисиз йўлда ким бора олғай,
Борса аввал қадамда ўқ қолғай (138-б.).

Маснавий йўлида қофияланган байт (шу таъкид бутун асарга тегишли) яхши таассурот қолдиради. Мисралар таркибида тушунилиши қийин сўзлар деярли йўқ. Иккинчи сатрдаги «ўқ» сўзи озгина изоҳга муҳтож.

Аввало айтиш керак, Бобур Мирзо бу ёрдамчи сўзни хуш кўради ва кўп қўллайди. У, айниқса, «Бобурнома»да тез-тез кўзга ташланади. Туркий тилнинг ўз мулки бўлган «ўқ»нинг биринчи маъносидан (камон ўқи, милтиқ ўқи ва ҳоказо) ташқари, худди, аниқ, ҳамоно, шул замон, гина, фақат сингари талқинлари ҳам мавжуд. Юқоридаги байтда «ўқ» «ҳамоно»га тенг келади. Мисралар замирига халқнинг «юз ишчига бир бошчи» мақоли моҳирона сингдирилган.

«Китоб назмининг сабаби» сарлавҳаси остида келган йигирма байтлик бобчада шоирни асарни ёзишга ундаган ғоявий ният равшан ифодасини топади. Манзумани Бобур Мирзо фарзандларига илоҳий бир дастур сифатида ёзганлиги юқорида айтилган эди. Шунинг учун дастлабки мисралар жону жигарга пайванд фарзандларга мурожаат билан бошланади.

Асар ибтидосидаги бундай уриниш Шарқ халқлари адабиётининг анъанавий ифода услубларидан бири сифатида кўринади. Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳам ўзининг шоҳ асарларидан бири «Баҳористон»ни ўғли Зиёуддин Юсуф учун ўқиш китоби сифатида ёзган эди. Бундай уринишнинг икки мақсад йўлида хизмат қилиши аёнлашади. Биринчидан, ирсолу масал санъатини ҳосил қилиш орқали байт бўёқдорлиги — бадийяти таъмин этилади. Иккинчидан, жаноби расули акрамнинг тарқоқ ва кўп эътиқодлилиқ туфайли азиат чекаётган қабила-ларни ягона ислом байроғи остида бирлаштиришдаги йўлбошчилик фаолияти нозик ишораларда урғу билан таъкидланади. Байтнинг иккинчи мисрасини эса «муайян манзил сари бошланган ҳаракатда раҳнамо фаолияти тўхтаган ҳамоно, олға интилиш бўлмайди» тарзида талқин қилиш мумкин. Наътнинг кейинги мисраларида ҳам йўл ва йўлбошчи ёнма-ён тутилади ва кўчирганимиз байтдаги мазмун етарли бадий асосини топади. Бобур Мирзонинг Аҳмад — Муҳаммад бошлаган йўлнинг хавфу хатардан холи эканлиги хусусидаги майин ва рангин шамалари ҳам катта қизиқиш уйғотади. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин.

Бироқ асл моҳиятга қайтиш учун шу икки адабий далил кифоя. Фикримизча, бағишлов ижодкорларнинг баланд парвози учун тўсиқ бўлолмаган. Муаллифлар тафаккуридаги зарофат, шахсиятдан умум манфаатини устун қўйиш, сўз қадрини улуғлаш, унинг илоҳий қудратига озор етказмаслик, бадий каломнинг ижтимоий-тарбиявий моҳиятини пасайтирмаслик сингари талаб-

ларнинг бекаму кўст ижроси кўзга ташланади. Эслатганимиз асарларнинг яшовчанлиги ва жаҳоний шухрати фикримизнинг далилидир.

Шунингдек, «Эътиқодиййа» бошида келган мана бу сатрлар ҳам юқорида айтганимиз мулоҳазалар фойдасига хизмат қилади:

Масъалаларки, ул зарур эрди,
Билмасанг диннингга қусур эрди.
Етти кўнглумгаким, йиғиштурсам,
Назм тартибида сиғиштурсам.
Бебақо дунё иши саҳлдурур,
Дин ишин қилғай улки, аҳлдурур (138-б.).

Равшанки, муаллиф динга зиён етказишнинг олдини олиш учун ҳиммат камарини боғлайди, бақосиз дунёда инсон қисқа умрининг ҳайф кетмаслиги чораларини кўради. Бобур Мирзо учун ана ўша йўлдаги улкан қадам норасида ва авом миллатдошларни дину диёнатга даъват этиш, уларга сабоқ бериш, иймонга ундашга тенгдир. Иймон-эътиқоди бутун инсон эса ҳаромдан иймангани, охират азобларига дучор бўлмаслик тадориқини кўради. Ушандагина дин иши қусурга юзма-юз келмайди. Алқисса, парчадаги ишоралар танҳоликдан умумийликка, хусусийликдан ижтимоийликка ўсиб чиқади, одам дарди олам ташвишига айланади. Шоир шунча катта гапни оддий, равон, рангин ифодалашга муяссар бўлган.

Асардаги яна бир кичик зоҳирий белгини айтиш жоиз. Ҳажман унча катта бўлмаган манзумада қирқдан зиёд сарлавҳага дуч келинади. Ҳар бир сарлавҳа эса ўзига хос ихчам шарҳларни эслатади. Бундай услубий жило асар учун иллатми ёхуд фазилат? Фикримизча, олдиндан белгилаб олинган дарсхона (ёшлар ва авом), шунингдек, шарият аҳкомларининг назмий талқини ўшандай бадий жилони тақозо қилар эди. Яъни аниқликка интилиш ва ҳар бир шаръий талабни ажратиб, таъкидлаб кўрсатиш ўқувчини чалкашликдан асрашга хизмат қилади. Шоир томонидан ишга солинган бундай баён йўли олқишга сазовордир.

Бобур Мирзо тасаввурида калимаи шаҳодат ва иймон эгизак тушунчалар. Шундан бўлса керак, у ислом руқнлари бошида иймонни қўяди. «Эътиқодиййа»да беш таянч устун қуйидаги изчилликда саналади:

Бири иймондуру иккинчи салот,
Бу иккидин кейин учунчи закот.

Рамазон рўзаси-йу ҳаж ўтамак,
Фарзи айн ўлди ушбу беш бешак (138-б.).

Мана шундан кейин иймоннинг тўла тавсифига ўтилади. Бобур Мирзонинг айн мавзуга доир қарашларини кашфиёт мақомида баҳолаш хато бўлур эди. Уларни фикҳни пухта ўзлаштирган ҳуқуқшуноснинг аслият мазмунига озор етказмай қилган равон талқинлари тарзида баҳолаш тўғрироқдир. Исломий шариятга доир дастурий асарлардаги иймоннинг олти зарурий шартига биноан шоир тавсифи Худога иймон келтириш, Унинг яктолигини таъкидлаш билан бошланади. «Аввал иймон Худога келтургил»,—дейди муаллиф. Сўнгра, Унинг малойикалари, китоблари, анбиё пайғамбарлари, қиёмат кунининг барҳақлиги, инсон бошига тушадиган барча яхши ва ёмоннинг Маъбуди қудрат амрида эканлиги бир-бир саналади. Ана шуларни тан оладиган инсонгина иймонлидир.

Масала анча равшанлашиб қолди. Бобур Мирзонинг айтишлари ўша илоҳий Китоб Қуръон чашмасидан оқиб келади. Ҳали ўспиринлик йилларидаёқ ихлосли қуръонхон бўлган саркарда сураи «Фотиҳа»дан ибтидо топиб, қолган саҳифаларда мукаммал ифодасини топиб, ибратларда кўрсатилган ўша бош ғоядан бекаму кўст хабардор эди. Йиллар давомида сайқалланган тажрибадан аён: билим ва илҳом бирлашган нуқтада ширин самар етилади. «Эътиқодиййа» саҳифалари кузатила экан, бобуро на заковат, фарзоналик, ҳар бир сўзни ўрнида қўллаш, фикҳдонлик фазилатлари ёрқин кўзга ташланади. Манзума аслида калимаи таййиба ва калимаи шаҳодат талқинига бағишланган. Шундай бўлишига қарамай, муаллиф иймонга шарҳ беради. Иймонли мўминлар уни фақат тилда эмас, балки дилдан зикр қилиш орқали Оллоҳ иноят этган тўғри йўлдан озмасликка саъй-ҳаракат қиладилар. Иймони бутун инсон эса қалтис ишлардан, ҳаромдан, сохта шухратдан ҳазар қилади.

Бобур Мирзо кўнглидан ҳам юқорида айримлари айтилган лавҳаларнинг кечганлиги тайин. «Эътиқодиййа» саҳифалари қатъий ишончимизга кафилдир. Асарга қўйилган сарлавҳаларданок бу ҳолат кўзга ташланади. Мисол учун «Олти муъман бихнинг зикри»—мўмин, иймонли бўлишнинг (иймоннинг) олти асоси, «теран томири»ни олиб кўрайлик. Ихчам насрий сарлавҳаларда унинг остида келадиган мазмуннинг лўнда тажассуми

берилишидан ташқари, унда дурустгина тасвирийлик ҳам кўзга ташланади. Шундай уриниш юқоридаги жумлада кузатилади. Адиб бундай ютуққа сўз танлашдаги маҳорат орқали муяссар бўлган. Кўчирганимиз тўрт сўзли сарлавҳанинг бир калимаси рақамни (олти) билдириб келаётир. «Бих» форсий сўз негиз, томир маъноларини англатади. Араб тилидан ислоний этиқод туфайли ўзлашган «муъмин ва муъман» сўзлари эса кўп маънолидир. Уларда иймонли, ишонувчи, тил билан иқдор ва қалб билан тасдиқловчи сингари маъно қирралари мавжуд. «Зикр» арабий сўз. Мазкур калом илоҳиёт ва тасаввуфнинг ўз мулки. Ҳар икки маънавий хазинада зикр ва Худо ёнма-ён туради. Унинг «Навоний асарлари луғати»да берилган «сўзлаш, тилга олиш, баён этиш каби талқинлари (252-б.) бирмунча теранлаштиришга муҳтождай кўринади. Бу жиҳатдан «Фарҳанги забони тоҷик»даги талқин этиборга лойиқдир. Ушбу луғатда юқоридаги шарҳга илова тарзида яна бир қатор мароқли талқинларга ҳам дуч келамиз: «нимадир ё кимдир ҳақида айтиш ёхуд ёзиш; овоза, шуҳрат; ниманингдир рўйхати; дуо, Худонинг номи такрорланадиган дуо вирд — тилдан тушурмай такрорлаш» (1-жилд, 150-б.). Бобур Мирзо «зикр»ни кейинги бой талқинда қўллаган. Чунки иймонга дахлдор шартлар бир айтиб қўйилади-гаң каломлар эмас. Уларни ҳар доим ва ҳар ерда дилдан чиқармаслик, тилдан тушурмай айтиб юриш ҳар бир муъминнинг олдида кўндаланг турадиган фарздир.

Юқорида кўриб ўтганимиз жиддий «тайёргарлик» жараёнидан сўнг манзума муаллифи асосий муддаога кўчади. «Аввалги муъман бихнинг шарҳи» сарлавҳаси ўқувчига шоирнинг кейинги режасидан хабар беради. Мазкур саҳифаларда калимайи таййиба тилга олинади ва унинг таркибидаги илоҳий каломларга (Ла илаҳа илаллаҳу Муҳаммадур расуллуллаҳ) бирин-бирин бафуржа шеърий шарҳ берилади. Манзуманинг Худонинг сифатлари талқинига бағишланган парчалари ҳам катта қизиқиш уйғотади, Уша мисраларда Парвардигори кайримнинг ҳар бир сифати алоҳида урғу билан, рангин, равон бадий ифодасини топади.

Муаллиф сарлавҳадан бошланадиган илоҳий мантиқ риштасини изчил тортгани ҳолда қаламга олинаётган масалаларнинг заминий жиоларини ёритишни ҳам эсдан чиқармайди. Шоирнинг ана шу кичик услубий уриниши асарнинг тарбиявий қимматини анча баландлатиб қўяди. Мана, бир мисол:

Тоғда тош, тузда қум ададларини,
Анга зоҳирдурур, билур борини (139-б.).

Байт Оллоҳнинг илм соҳиби сифати шарҳига доир саҳифасидан олинди. Воқеан, тасвирдаги масалаларни билиш бирон-бир олимнинг қўлидан келмайди. Бобур Мирзонинг қатъий ишончига кўра, бундай мўъжиза «оламул-ғайб»нинг тасарруфидадир. Бунга ширк келтириб бўлмайди.

Бироқ дунё ва унинг асрорини Худонинг сифатларини ўзлаштириш орқали, илм йўли билан идрок қилиш мумкин, деган ғоянинг шеърхон шуурига сингиб бориши тайиндир. Бундай ўринлар илоҳий асарга дунёвий руҳ бағишлайди, унинг ахлоқий-маънавий моҳиятини оширишга хизмат қилади.

Бобур Мирзонинг пайғамбарлар, илоҳий китоблар, самовий марҳаматга муяссар бўлган расуллар силсиласида жаноби расули акрамнинг мавқеи, афзалликлари, меърож кечаси билан алоқадор чимдим тафсилотларнинг бўёқдор ифодалашга уриниши ҳам катта қизиқиш уйғотади. Рисоланинг охират-қиёмат, «сўроқчи фаришта» — Мункар-накир, жаннат, дўзах, аросат, пули сиротга доир саҳифалари ҳам илоҳий-тарбиявий моҳияти билан диққатни тортади. Халқда «бир нўхат учун бир ҳовуз сувни ичмоқ» деган тағдор ҳикмат бор. Айни донишмандлик шодаси «Этиқодиййа»дай маҳорат билан ёзилган асарлар учун айтилгандай туюлади кишига. Негаки, муаллиф биргина сўз — иймон, унинг кенгроқ ифодаси — калимайи шаҳодат баҳонаси билан деярли барча ислон шариасти аҳкомлари бўйлаб сайр қилади, уларга комил мусулмон нигоҳи билан муносабат билдиради.

Асарда ислон тарихига доир лавҳаларни ҳам учратамиз. Муҳаммад Мустафодан кейин шаклланган халифат, унинг бошида турган Абу Бакр Сиддиқ, Усмон, Умар ва Ҳазрати Алиларнинг ислонни хизматларига лўнда, ҳамда тарқатиш йўлидаги улкан хизматларига лўнда, асосли баҳо берилади. Шоирнинг дин тарихидаги имомлар, айниқса Абу Ҳанифа, Нуъмон, Шофий, Молик, Имом Аҳмад ҳақидаги битиклари ибратлидир. Мовароуннаҳр аҳли учун иқтидо йўли Абу Ҳанифанинг шаръий аҳкомлари эканлиги алоҳида урғу билан сатрлар мағзига сингдирилган.

Асар интиҳосида яхшиликка майл баландлик қилади. Яъни Бобур Мирзо барча ёзганларидан якуний ху-

лоса чиқариш йўлини тутати, ўқувчисини фикрлашга ундайди:

Яна билгил ҳалол, ҳақни ҳалол,
Бил ҳаромини ҳам ҳарому вубол (143-б.).

Сатрлар мағзида катта кашфиёт кузатилмайди. Муаллиф ўшандай даъво билан қалам ушламайди ҳам. Бироқ ана шу оддий ифодаларда ҳаёт аталмиш сару сомони кўзга ярқ этиб ташланмайдиган тубсиз уммоннинг оқибат ул-амр — сўнгги қирғоғи назарга ташланади. Инсоннинг ибрат ва имтиҳон дунёсига келиб-кетиш мазмунини яна бир карра бобуруна тажассумини тоғган. «Эътиқодиййа» хотимасидан китобхон шоирнинг келажак режаларидан ҳам хабардор бўлади.

Тенгри тавфиқи бўлса дей барини,
Кўрсатай анда ҳар амал ерини (143-б.).

Бобур Мирзога ана шу ижодий ниятини рўёбга чиқариш nasib этди. Орадан кўп муддат кечмай, «Мубаййин» таркибидаги иккинчи рисола — «Китоб ус-салот» ҳам рўшнолик кўрди. Ушбу манзума биринчи рисолага нисбатан анча катта. Насрий дуоларни мустасно қилганда, «Китоб ус-салот» 1850 мисрадан ташкил топган¹. Айни асар ҳам ўз муаллифининг катта фақиҳ эканлигидан шаҳодат беради. Бобур Мирзо таҳорат ва намоз таснифу шарҳларига шу қадар чуқур киришиб кетадигани, унинг дақиқ назаридан бирон-бир кичик нуқта қочиб қутула олмайди. «Китоб ус-салот»дан ўрин олган 65 сарлавҳа ҳам ана ўша билимдонлиkning ҳосиласидир.

«КИТОБ УЛ-ҲАЖ» — МУСЛИМЛИК ҲУЖЖАТИ

Заҳириддин Бобур асарлари рўйхатида биз сарлавҳада таъкид этганимиз номнинг йўқлиги сезгир ўқувчиларни таажжубга солиши тайин. Дарҳақиқат, «Китоб ул-ҳаж» мустақил асар сифатида ҳеч ерда эсланмайди. У «Мубаййин» таркибида яшаб келади. Заҳириддин Бобур бошқа ноёб фазилатлари қаторида комил мусулмон ҳам эди. Бу зоти бокарам шахси атрофида қизғин «жанг»лар давом этган қизил мафкура ҳукмронлиги замонида унинг динга муносабати ва илоҳиётга доир асарлари хусусида гапириш имкониятлари чекланган

эди. Ватанимиз мустақиллиги туфайли вужудга келган дориламон вазият шарофати билан ҳамма нарсани ўз номи билан аташ мумкин бўлди. Шундан руҳланган бобуршунос олим, филология фанлари доктори Саидбек Ҳасанов «Китоб ул-ҳаж»ни нашр эттирди (—Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993).

Юқорида таъкидлаганимиздек, «Мубаййин» беш қисм ёхуд китобдан тузилган бўлиб, «Китоб ул-ҳаж» унинг охиригисидир. Асарнинг ҳар бир китоби мусулмончилиkning бир руқни шарҳига бағишланган. Маълумингизки, мусулмон унвонига сазовор бўлмоқ учун унинг калимайи шаҳодат [Оллоҳдан ўзга илоҳ, ибодат қилишга лойиқ зот йўқлигига ва Муҳаммад (алайҳиссалом) Оллоҳ таолонинг бандаси (тўғри йўлни кўрсатиш учун юборилган) элчиси эканига гувоҳлик бераман], намоз, рўза, закот ва ҳаж каби руқиларини бажармоқ шарт. Ушалардан тўрттаси фарз (зарурий), бешинчиси — ҳаж эса жисмоний ва иқтисодий омилларга узвий боғлиқдир. Ислонда адолат кучли. Унинг барча фарзу суннатлари инсон ва унинг шарафини ҳимоя қилиш, жисмоний ҳамда маънавий камолотини таъминлашга қаратилган, жоҳилларгина ана шу меъёрни бузишлари, мажбурийликка урғу беришлари мумкин. Зикри ўтган жиҳатлар тақозосига кўра саломатлиги йўл азобларига дош берадиган, маблағи етарли (онланнинг зарурий эҳтиёжларига зид бўлмаган) муслиму муслималаргина Каъба тавофини адо этадилар. Ҳаж жараёнининг дастурий жиҳатлари Қуръони карим «Бақара» сурасининг ўнта ва «Ҳаж» сурасининг ўн иккита ояти каримасида етарли ифодасини топган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур асари учун ўша ояти карималар ва шарияти ислониянинг кўрсатмалари асос бўлиб хизмат қилган. Шоир таянч манбалар доирасида ифодали мулоҳаза юритишга ҳаракат қилган. «Китоб ул-ҳаж» «Муқаддима» ва «Хотима»дан ташқари, ўн саккиз бобчадан ташкил топган. Бобларнинг ҳажми уларнинг мақсад ва вазифасига кўра турличадир. Масалан, «Ҳаж адоси вужуҳининг (тарз, равиш, усул) баёни» атиги тўрт сатрдан иборат бўлса, «Тафсил била ҳаж аъмолининг баёни» ўн тўрт саҳифани ташкил қилади. Кейинги боб ўз салмоғига кўра асарнинг бошқа бўлаклари ичида етакчидир.

«Китоб ул-ҳаж»да назму наср қоришиқ келади. Ҳажнинг турли жараёнларига тегишли муаллиф шарҳлари шеърда ифодасини топади. Уша амалларни бажар

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Китоб ус-салот.—Т., 1993.

риш пайтида ўқилиши лозим бўлган дуолар аслиятда, яъни араб тилида ва сочмада берилади. Асар ифода услубидаги бундай ўринлар уни халқ оғзаки ижоди дostonларига яқинлаштиради. Алишер Навоийнинг «Сирож ул-муслимин» асарида бўлганидек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам асосий эътиборни фикрий тиниқлик ва баён соддалигига қаратади. Зеро, мазкур асарларнинг табиати юксак бадийят, мажозлар ичра мажозни ҳазм қила олмайди. Улар кенг китобхонлар оммасига — муслиму муслималар мутолаасига мўлжалланган.

Айтилганлар қаторида «Китоб ул-ҳаж»да арабий сўзлар қалашиб келганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Улардан аксарияти ҳаж жараёнларининг атамаларидир. Эҳтимол, ёшлигидаёқ илоҳиётдан сабоқ олган Бобур Мирзо замондошлари учун улар қийинлик қилмас. Аммо ўшандай маънавий неъматдан бебаҳра қолган бугунги аксарият китобхон учун улар анча қийинлик қилади. Масаланинг шу жиҳатини зукколик ила инobatга олган ноширлар саҳифалар пастида тушунилиши мушкул бўлган арабий сўз ва атамалар изоҳини бериб борадилар.

Ўз даврининг олий табақадаги ва маърифатли хонадонада тарбия кўрган, эрта ёшлигида илоҳиётдан пишиқ таҳсил олган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мусулмончилиكنинг тўрт рукнига (калимаи шаҳодат, намoз, рўза, закoт) қатъий амал қилганлиги ҳар қандай шубҳалардан холидир. Бироқ бешинчи рукн — ҳаж Алишер Навоийда бўлганидек, унга ҳам насиб қилмаган кўринади. Чунки бу хусусдаги аниқ ишоралар унинг бирон бир асарида кўзга ташланмайди. Айни хулоса «Китоб ул-ҳаж»га ҳам тегишлидир.

Масаланинг бундай тус олганидан қатъи назар, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Маккаи мукаррама тавофи билан алоқадор барча жараёнларни икир-чикирларигача ўта аниқлик билан ёритишга эришган. Аслида ўзгача манзарани тасаввурга сиғдириш ҳам қийин. Негаки, Бобур Мирзо фикҳ-ислом қонуншунослиги-илмидан сабоқни даврининг забардаст фақиҳлари (шарнат қонунларининг билимдонлари) қўлида олганлиги табиийдир. Ёшлик шуурига сингдирилган ўша маънавий дурдоналарнинг жилоси «Мубаййин»нинг бошқа китобларида бўлганидек, «Китоб ул-ҳаж»да ҳам ёрқин намоён бўлган.

Асарнинг дебoчаси ихчам бўлса-да, аммо ўша санoқ-

ли сатрлар дастурий аҳамиятга моликдир. Қуйидаги мисраларда ҳам ўша фазилат намоён:

Бобур, айтилди тўрт фарз тамом,
Энди бешинчи сари айла хиром.
Бу бешинчига билки, ҳаждур от,
Бўлди умрунгда фарз бир навбат (3-б.).

Иброҳим Халилуллоҳ ва ул зотнинг фарзанди аржуманди Исмоил алайҳиссаломларнинг қадамжоларини тавоф этиш ҳар бир муслиму муслиманинг эзгу ниятидир. Шарифати исломияда муқаддас ҳаж номи билан машҳур тавоф маросими икки йўсинда амалга оширилади. Улардан бири шаввол ойининг бошидан зулҳижжа ойининг ўнинчи кунига қадар чўзиладиган муқаддас ҳаж мавсумидир. Айни маросимлар Қурбон ҳайитидан қирқ кун илгари бошланиб, ўша улуг ийд кун хотима топади. Ана шуларни Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеър тилида содда ва равон ифодалашга ҳаракат қилган.

Тут қулоқ, вақт бўлди шарт яна,
Шарҳ этай санга вақтларни сана!
Ҳажнинг авқотини дейин ёд ол,
Бўлди зул-қаъдаву яна шаввол,
Яна зулҳижжанинг бурунги ўни
Вақтнинг доҳили сен эт мун.
Бўлса гар ҳаж шарoити мавжуд,
Фарз ўшал дам қилур санга маъбуд (4-б.).

Шoир бор нарсаларга бирор нима қўшгани йўқ. Зеро, бундай қилишнинг имкони йўқдир. Аммо бор гапни шеърга солиш билан уларнинг янада кенгроқ оммалашувига ҳисса қўшган.

Муқаддас қадамжолар тавофининг иккинчи кўриниши умра зиёрати бўлиб, бундай ташриф йилнинг хоҳлаган фаслида амалга оширилиши мумкин. Дарвоқе, Маккаи мукаррама тавофининг иккинчи кўриниши умра зиёратидир. «Китоб ул-ҳаж»да айни зиёратга доир шундай мисралар учрайди:

Умрани суннати муаккада бил,
Вақти лекин эрур анинг бори йил.
Кимки қорин эмас анга беш кун,
Умра макруҳдур мун билсун.
Арафа кунидур бурунғиси бил,
Сўнғги ташриқ бирла беш санағил (7—8-б.).

Бобур Мирзо таъкидига биноан йилда фақат беш кун Умра зиёрати раво эмас. Яъни арофат — Қурбон ҳайити олдидан ва уч кун кейин Умрани ният қилиб, ихром кийиш ноҳайити. Бобур Мирзо мавзунинг ана шундай муҳим жиҳатлари ҳақида мароқ билан баҳс юритади. Исломининг барча фарзу суннатлари инсонни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан баркамол қилиб шакллантиришга қаратилган. Одам Ато фарзандларига жисмоний, иқтисодий, маънавий зиён етказадиган барча ҳаракатлар Ислом томонидан ҳаром қилинган. «Китоб ул-ҳаж»да инсонпарвар бундай қоидалар шеър тилида бурро, мураккаб мажозлар аралашувисиз ифодасини топган.

Қайсидур эмди иститоъат, эшит,
Гар қилурсен Худога тоъат, эшит.
Бири сиҳҳат керак баданда санга,
Фарз эмас сиҳҳат ўлмағонда санга...
Яна бир шарт йўл амонлиғидур,
Ўзр бормасқа йўл ёмонлиғидур (3—4-б.).

Ушбу саҳифаларда ўнлаб сабаблар шарҳу изоҳлари билан ёритиб берилади. Бобур Мирзо ўз асарининг ҳамма бобларида ислом дини табиатидаги поклик, фақат ҳалолга эргашиш, рост айтиш ва рост ишни бажариш каби олижаноб фазилатларни алоҳида ургу билан акс эттиришга аҳамият беради. Муқаддас ҳаж жараёни зиёратчиларнинг ихром кийган дақиқасидан бошлаб фаол ҳаракатга киради. Игна тешмаган оқ матога ўралишнинг ҳам ўз шартлари мавжуд. «Китоб ул-ҳаж»да бу ҳақда ўқиймиз:

Десанг эҳром боғлайин, мун бил,
Ғусл қил йўқ эрса, таҳорат қил...
Бўртунг бирла тириғинг олғил,
Қирқилур тукни қирқ, соч олғил (6-б.).

Барча зиёратчилардан бирдай оқ матога ўралишнинг талаб этилиши замирида улуғ маъно ётади, аниқроғи, ислом динининг юксак адолати юзага қалқиб чиқади. Парвардигори олам наздида унинг барча бандалари бирдай нуфузга эга. Модомики шундай экан, улар молу мулк, лавозим ва мавкеидан катти назар. Оллохнинг уйига (Каъбага) бирдай мақом ва сидқ билан қадам босмоқлари, зоҳиру ботинлари эғниларидаги мато сингари беғубор бўлмоғи лозим.

Яна аниқроқ айтадиган бўлсак, лоақал муқаддас

ҳаж жараёнида ташқи қиёфадаги тафовутлардан ҳоли бўлиш, инсоний тенгликка риоя қилиш тартиби жорий этилган, тошқи ер юзида юрган бандалар Парвардигор ҳузурида тенг эканликларини билсинлар. Улардан қоладиган яхши амаллар, савоб ишларгина қадр-қимматга моликдир. Ихромга кириш олдидаги талабларда ҳам биз учун мушоҳада қилиб кўришга арзигулик ўринлар, ибратга сазовор амаллар бениҳоя кўп.

Аввало ғусл (чўмилиш) ва таҳоратга эътибор қилайлик. Айни амалларни фақат ташқи тозариш воситаси сифатида қабул қилмоқ етарли эмас. Сурат ва сийрати, зоҳиру ботини бирдай тоза инсондагина поклик юзага келиши мумкин. Шунинг учун ихром кийишни ният қилган ҳар бир инсон ўзини жисман покиза қилиш жараёнини маънавий покланиш билан ёнма-ён олиб бормоғи лозим.

«Китоб ул-ҳаж»даги ихромга кириш олдидан хушбўй атирлар ва ғиёҳларни ишлатиш заруратига доир таъкидлар ҳам диққатни тортади. Бунда ҳам ҳайратлантирувчи ибрат мавжуд. Муқаддас зиёратни ният қилган мўъмин-мусулмонлар барча ножўя ҳаракатлардан, шавоний нафс тажовузи ва ношойиста хулқу атвордан тийилмоқлари фарздир. Алқисса, ўзаро ёқимли ҳидлар таратиб, ширин муомала-муносабат пайдидан бўлишдай олижаноб фазилатлар талаб этилади. «Китоб ул-ҳаж» мисраларига ана шундай талқинлар моҳирлик билан сингдирилган.

Ихромга кириш жараёни муқаддас ҳаж зиёратига ҳал қилувчи дастурий босқич бўлгани учун айни мавзуга аталган ишларда унинг шарҳига кенгроқ жой ажратилади. Шундай уриниш Бобур Мирзонинг таҳлил қилинаётган асарида ҳам кузатилади. Хоҳ муқаддас ҳаж, хоҳ умра зиёрати бўлсин, ушбу тоат-ибодатлар ихромда адо этилмоғи шартлиги таъкидланади. Ихромга кириш шарт-шароитлари ҳақида мушоҳада юритган Шайх Абдулмажид Содик ал-Ободий «Мийқот икки хил бўлуб: мийқоти маконий ва мийқоти замоний дейилур», — деб ёзади (Ҳаж ва умранинг йўл-йўриқлари. — Т., Меҳнат, 1993, 5-б.). Мавоқит ёҳуд Мийқот ихромга кириш ўрнини билдиради. Маккаи мукаррама тавофини кўнгилга жо қилган мусулмонлар йўлга чиқиш олдидан ихромга киришлари (маконий) ёҳуд муқаддас зиёратгоҳга маълум масофа қолгач (замоний). Бу талабни адо этмоқлари мумкин бўлар экан. Мадинаи мунавварадаги Масжиди Набавийнинг мударриси Содик ал-Ободий юқорида зикр

қилганимиз рисоласида ёзишича, ҳаво, сув ва қуруқлик
 йўлларининг белгиланган масофасига етгач, «мийқот»,
 деб эълон қилиш ёниги шундай ёзув ва пештоқида ишо-
 раси бор иморатлар олдида тўхташ шарт экан. Мазкур
 жойларда гусл ёхуд таҳорат ва бошқа зарурий тадбир-
 ларни амалга ошириш учун барча шарт-шаронтлар му-
 ҳайё қилинган экан. «Китоб ул-ҳаж»да ҳам ана шулар
 хусусида ўта аниқлик билан ёзилади.

Билки беш бўлди ҳаж мавоқити,
 Борини санга шарҳ этай етти.
 Қаъбага борур ичида ердин,
 Утманг-эҳтиромсиз бу беш ердин.
 Зул-Хулайфа Мадина аҳли бил,
 Жаҳфайи мийқот аҳли Шом дегил.
 Нажд элига қарн дурур мийқот,
 Яман аҳлига Яламлам от.
 Зоти ирқ ўлди яна бирига от,
 Бил Ироқ аҳлига будур мийқот.
 Эру хотун Маккага кирмак учун
 Бу мавоқиттин ўтар билсун (5-6.).

Мийқотда ихромга кириш жараёнида зиёратчи ўз
 ниятини (ҳаж ёхуд умра) белгилаб олган бўлиши ва
 тегишли дуони зикр қилиши лозимдир. Муқаддас ҳаж
 зиёратининг уч хилда амалга оширилиши қайд этила-
 ди. Содик ал-Ободий уларни «Ҳаж афрод», «Ҳаж та-
 матту», «Ҳаж қирон» тарзида гуруҳлаштиради. Шундай
 тасниф «Китоб ул-ҳаж»да ҳам мавжуд. Бобур Мирзо
 ана шуларнинг ҳар бирига махсус бобчалар бағишла-
 ган. Айниқса, қиронга (жамоа билан биргаликдаги
 ҳажга) кенг ўрин берилади. Бошқа адабиётларда ҳам
 ёзилишича, ҳажнинг қирон турида ҳикмат кўп. Чунки
 пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам ҳажнинг шу
 турини адо этган эканлар. Бобур Мирзо «Махтурот»
 (ҳаж зиёрати жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган
 хатарлар) баёнига бир неча саҳифа бағишлаб, зиёрат-
 чиларни улардан огоҳ этади. Таъкидлаш жоиз, асар
 муаллифининг ёзганлари фикҳ ва шарийати исломия
 талаблари доирасидадир. Шундай гапни асарнинг ҳаж
 фарзу суннатлари баёнига бағишланган бошқа саҳифа-
 лар хусусида ҳам айтиш жоиз. Бобур Мирзо ўз асари-
 нинг «Китоб хотимаси» қисмида қуйидаги ғоят ибратли
 мисраларни ёзиб қолдирган:

Бобур эмди агарчи чектим ранже,
 Келди илгимга ушбу янглиғ ганже.

Ганжу нуқсонга харждин тортар,
 Харж қилгон сойи бу ганж ортар.
 Бори эл зойиъ этмайин ранжин,
 Еширур олам аҳлидин ганжин.
 Мен бу ганжимни ошкор эттим,
 Бори дин аҳлига нисор эттим (39-б.).

Улуғ маънавий арбоб Заҳириддин Муҳаммад Бобур
 минг карра ҳақ. У ўзидан муслиму муслималар учун
 катта хазина қолдирди. Ушбу шеърини ганжина асарнинг
 ҳар бир сатрини эзгулик ва поклик ёғдуси билан нур-
 лантириб туради.

БУХОРОНИНГ ШИРИН ҚОВУНЛАРИ

Сарлавҳа муҳтарам ўқувчиларни ажаблантириши
 мумкин. Чунки у кўпроқ газетада чоп этиладиган ха-
 барга мос. Лекин Бобур Мирзо тасаввурда Бухоро
 дастлаб ана шу табиий неъматни туфайли ўрнашиб қол-
 ган эди. Бунинг учун ундан ўкиниб бўлмайди. Чунки
 унинг тақдири азалида машриқнинг доврўқли шаҳри
 Бухоройи шарифни обдан ўрганиш, не-не закийлар на-
 зарига тушган обидаларидан завқ олиш, унинг муборак
 қадамжолари тупроғини кўзига суртишдай буюк бир
 бахт насиб этмаган экан. Бафуржа имкон бўлганда
 Бобур Мирзо, албатта, шундай қилган бўлур эди. У
 нақшбандия сулукининг солики эди. Унинг шу тариқат-
 нинг пиру муршиди Хожа Аҳрор Валийга эътиқод ва
 эҳтиромни беҳад бўлган, тариқат сарчашмаларини бағри-
 да асраган заминда бўлмасликни у ўзи учун кемтиклик
 ҳисобларди. Тожу тахт таҳликалари имкон берганида
 Бобур Мирзо қадами теккан Ғиждувонда Хожан Жаҳон
 — Абдуҳолиқ Ғиждувоний (1103—1179) хоки пойини
 зиёрат қиларди. Довюрак саркарда «Бобурнома»да
 Ғиждувонда бўлганлигини бир восита ила қистириб ўта-
 ди. 1505—1506 йиллар воқеалари баёнига доир саҳифа-
 ларда қуйидагиларни ўқиймиз: «Яна Сайид Ҳасан ўғ-
 лоқчи эди... Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқанд-
 ни олганда менинг қошимга келиб эди. Шеърни агарчи
 кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлаб ва ну-
 жумни яхши билур эди... Бир нима бадшароб эди. Ғиж-
 дувон урушида ўлди» (237—238-б.). Айни воқеалар
 1511—1512 йилларда бўлиб ўтган. Афғонистонда салта-
 нат сураётган Бобур Мирзо Мовароуннаҳрда кечаётган
 сиёсий воқеаларни ўта зийраклик билан кузатиб борди.

1511 йилда вужудга келган қулай сиёсий вазиятдан усталлик билан фойдаланди ва ўша йилнинг августида Самарқандни учинчи марта қўлга киритишга муяссар бўлди. Бироқ бу гал ҳам Соҳибқирон Темурнинг тахти унга вафо қилмади ва яна уни гайририхтиёрли тарк этишга мажбур бўлди. Муҳими шундаки, ана ўша жангу жадаллар ва қонли сиёсий воқеалар Бухоро ҳамда Ғиждувон ҳудудларида бўлиб ўтган эди («Бобурийлар мероси»—Т., Меҳнат, 1993, 29—30-б.). 1512 йилда Мовароуннаҳрдан буткул умидини узган Бобур Мирзо Қобулга минг азоб ва ўлимлардан омон қолиб етиб келди. Юқорида кўчирган парчамизда келтирилган саҳифалардаги сана билан ўша воқеалар кечган давр ўртасида андак тафовут бор. Аниқроқ айтсак, Бухорою Ғиждувонга тегишли тарихий лавҳалар «Бобурнома»нинг 1511—1512 йил воқеалари баёни аке этган қисмида келтирилиши лозим эди. Аввало айтиш лозим, асарнинг мавжуд нусхаларида 1508—1509 йиллар воқеалари тафсилотидан кейин бир «сакраш» кўзга ташланади. Яъни тахминан ўн йиллик узилишдан кейин 1519 йилдаги тарихий-сиёсий жараён баёнига ўтиб кетилади. Иккинчидан «Бобурнома» пешма-пеш ёзиб бўрилганда, адиб 6—7 йил олдин содир бўлиши мумкин бўлган келтирганимиз лавҳани қандай кўра олди? Шу кичик далил ҳам «Бобурнома»нинг Ҳиндистонда яхлит асар сифатида дунёга келганлигидан далолат бера олади. Хуллас, охириги марта ҳам унга Бухоро ва унинг атрофидаги шаҳарларни бамайлихотир назардан ўтказиш насиб қилмади. Шундай бўлса-да Бобур Мирзо хотирасида элас-элас сақланиб қолган айрим лавҳалар «Бобурнома»дан жой олиб, бизгача етиб келди. Унинг 1497—1498 йил воқеалари тафсилотига бағишланган саҳифаларида Қоракўл ҳақидаги ихчам маълумотларга дуч келамиз. «Бобурнома»нинг беш жойида турли сиёсий-тарихий ҳодисалар муносабати билан Қоракўл эсланади. Шулардан энг бафуржаси юқорида тилга олганимиз саҳифаларида бўлиб, уни бу ўринда келтириш фойдадан ҳоли бўлмас. «Яна Қоракўл вилоятидур. Барчадан поён оброқдур. Бухородин етти йиғоч ғарб-шимолдур. Яхши тумоноти бор. Ул жумладан, Сугд ва Сугдга пайваст туманлардур. Боши ер яйлоқ оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким Темурбек дегандурким: “Менинг бир боғим борким, тўли ўттуз йиғочдур”. Бу тумонатни дегандур» (108-б.). Бобур Мирзонинг Қоракўл ҳақида ёзганлари

катта қизиқиш уйғотади. Ўз қалъаси ва унинг атрофидаги тигиз аҳоли яшаш жойларига эга бўлгани учун ҳам Қоракўл замон ҳукмронлари эътиборини торттиб келган. Ҳатто, Бобур Мирзо салтанат сурган йилларда ҳам Қоракўл гоҳ темурийлар ва гоҳ шайбонийлар тасаруфида бўлиб келди. Қоракўлнинг «поён об»лиги ҳақидаги маълумот Кўҳак—Зарафшонга нисбатандур. Афсуски, бугун ушбу дарё бу юртдан юз ўгирган. Жондору Қоракўл макон тутган воҳа аҳли ўз насибасини Аму сувидан топаётир. Қоракўлдан Бухорогача бўлган катта масофани кенту боғлар эгаллаганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам қизиқиш уйғотади. Хусусан, Амир Темур қалбини чуллаган ифтихор туйғуси бизнинг ҳам муқаддас аجدодлар заминида бўлган садоқатимизни ўстириш учун ширин турткидир.

«Бобурнома»нинг йиғирма олти жойида Бухорон шарифининг зикри ўтади. Мазкур саҳифаларда Бобур Мирзо Бухоро хусусида махсус мушоҳада юритишни вазифа қилиб қўйган эмас, албатта. Бироқ турли сиёсий воқеалар, тарихий шахслар тақдир тақозосига қўра, «Бобурнома» муаллифи бу илму адаб марказини қаламга олади. Бобур Мирзо ўз асарининг 1494 йил воқеалари тафсилоти баён қилинган саҳифаларида Аҳси ҳақида мушоҳада билдириб, қовун муносабати ила Бухорони эслайди. «...Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундурким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским, оламда бўлғай. Бухоро қовуни машҳурдир. Самарқандни олгон маҳалда Аҳсинин, Бухородин қовун келтуруб, бир мажлисда кестурдум. Аҳси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эди» (62-б.).

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Аҳси қовуни ҳақидаги фикрида устувор турмайди. «Бобурнома»нинг бошқа бир жойида анча «юмшайди» ва Бухоро қовунлари таърифига мақтовли фикрида қатъият кўрсатади. Бобуро на ростгўйлик хиссиёт ва хатто, киндик кони томган Ватан мева-полиз маҳсулотларига бўлган айрича муҳаббатдан голиб келади. Бу йўналишдаги мулоҳазаларни тўхтатиб, кейинги парчани назардан ўтказайлик. Улуғ адиб 1497—1498 йиллар воқеалари тафсилоти баёнида яна ўша мавзуга қайтар экан, бундай деб ёзади: «Яхши вилояти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур. Самарқанднинг ғарбий тарафи йиғирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре воқий бўлубтур. Мева-си кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур,

Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва ҳўб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидан Аҳсининг бир навъ қовуниким, «Мир теурий» дерлар, мунинг қовунидин чучуқроқ ва нозуқроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундан кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуйи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб, қурутуб табарруклук билан вилояттин вилоятқа элтарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори товуги ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидан тундроқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим» (107—108-б.). Бобур Мирзонинг Бухоро ҳақидаги муфассал мулоҳазалари ана шулардан иборатдир. Унинг аксарият қайдлари бугун учун ҳам аҳамият касб этади. Адибнинг Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги йўл масофаси хусусидаги маълумоти (йигирма беш йиғоч) ҳақиқатга рост келади. Бугунги кўрсаткичларда бу масофа икки юз етмиш километр тарзида эътироф этилади. Бобур Мирзо Бухоройи шарифга бир ихчам жумлада «тавр шаҳре вокиъ бўлубтур» тарзида якуний баҳо беради. «Тавр» Бобур Мирзо талқинида кўп маъноли сўз вазифасида келган. Тавр—айрича, ўхшаши йўқ, тенгсиз, тавр—кўркам ва дилкашни англатадики, Бухоройи шариф бобуруна бундай тақдирга тўла сазовордир. Бобур Мирзо гарчи Бухорода маълум муддат муқим яшамаган бўлса-да, бу воҳанинг «кўп ва ҳўб» меваларидан тановул қилган кўринадики, ўша хушбўй ҳид адибнинг димоғини, мазали таъм эса унинг танглайини қитиқлаб, қалам ушлатган. Қовун баҳосини бу ўринда ҳам давом эттирган Бобур Мирзонинг мулоҳазалари аниқлик томон тиниқлашиб боради. Унинг кўп жинслардаги ҳўб Бухоро қовунларига доир қайдлари гоёт мароқли ва бизнинг зиммамизга катта масъулият ҳам юклайди. XV—XVI асрларда миришкор бобо деҳқонламиз пешона тери билан бутун Мовароуннаҳрда таратилган довруғ истиқлол шабадасидан кўкси осмон қадар юксалган воҳамизга кайтарилмоғи зарур.

Бобур Мирзо эътиборини жалб қилган мевалардан яна бири «олуйи бухорий»дур. Адиб мазкур табиий неъматнинг шуҳратига урғу бериш билан бирга, унинг муолажадаги аҳамиятига ҳам алоҳида эътиборни қаратади. Олуйи бухорийнинг қуритилган пўсти ичми юмшатувчи, мулойим қилувчи восита сифатида қўлланилган экан. Мазкур маълумот ҳам биз учун дастурий моҳиятга эга. Ўша машҳур нави тирилтирмоқ ёки кўпайтирмоқ

бурчимиздир. Бобур Мирзонинг парвозли товуқлару (шубҳасиз хонаки эмас) гозлар ҳақидаги ёзувлари армонларимизни янгилайди. Зарафшоннинг бемаврид ўлими, ерни ўзлаштиришдаги ҳужумкорлик жуда кўп ҳайвон турларининг, жумладан, ўша паррандаларнинг ҳам йўқолишига сабаб бўлди.

Бобур Мирзога Мовароуннаҳр тахти насиб этиб, шу муборак заминда узоқроқ яшаганда, албатта, Бухоро ва бухороликлар ҳақида янада кўпроқ ёзган бўлур эди. Шунингдек, Муҳаммад Тарағай Улуғбек Мирзо бунёд қилдирган меъморий иншооту обидалар ҳақида фикр юритилган саҳифаларда Бухорою Ғиждувонда ўша улуғ инсон қурдирган икки муҳташам мадраса таърифи ва шу муносабат ила аҳли илму адаб, ҳунару санъат ҳақида ҳам мароқли лавҳалар битиб қолдирарди. Унинг нурли дийдори каби булар ҳам қиёмат қарзига айланди. Улуғ шоирнинг бир рубойида биз эслатганимиз ўша дардлар теран руҳий изтироб ва санъаткорона бир назокат билан нақшлангандай туюлди менга.

Бедард ҳабиб билмади дардимни,
Туфроқча кўрмади руҳи зардимни.
Мендин неча кўнглида ғубори бўлғай,
Кетдим, мана эмди топмағай гардимни.

Дилида қават-қават армонлари билан фоний оламдан кетган улкан маънавий арбобнинг гарди энди маҳзун ва муштоқ дийдаларга тўтиёдир. Бугун она юртда унинг шахси ва асарларига муносабатнинг тубдан ўзгарганлиги улуғ бир шукронага боисдир. Илоҳо буларнинг барчаси рост бўлсин. Ўшанда улуғ адиб аламзада қалбини тарк этган муборак руҳи ҳам шод бўлғусидир!

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Мен билган Бобур Мирзо	7
«Бобурнома»да маданий ҳаёт талқини	31
Билгасен эй, хўжаста фарзанд	64
«Китоб ул-ҳаж» — муслимлик ҳужжати	76
Бухоронинг ширин қовунлари	83

Илмий-оммабон нашр

РАҲИМ ВОҲИДОВ

БИЗ БИЛГАН ВА БИЛМАГАН БОБУР

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир С. Собиқов
Бадий муҳаррир С. Аъзам
Техн. муҳаррир Т. Золотилова
Мусаххих С. Абдусаматова

Теришга берилди 20.09.99. Босишга рухсат этилди 10.11.99. Бичими 84×108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 4,82. Шартли кр.-отт. 4,83. Нашр т. 4,93. 3000 нусха. Буюрт-ма № 315, Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Шодлик кўчаси, 6, Шартнома 21—99,

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент нитоб-журнал фабрикасида чоп этилди, Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй, 1999,

162e

Manaviyat